

Makale Künyesi (Araştırma): Sıvışan, H. İ. (2024). Hamzaname'nin 60. cildinde yer alan arkaik kelimeler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 153-181.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1401494>

HAMZANAME'NİN 60. CİLDİNDE YER ALAN ARKAİK KELİMELER

Halil İbrahim SIVIŞAN¹

ÖZET

Arkaiklik veya eskicilik terimi birçok araştırmacı tarafından açıklanmıştır. Bu terimle ilgili genel görüş, arkaikliğin herhangi bir dilin tarihî dönemlerinde aktif bir biçimde kullanıldıktan sonra kullanımdan düşmüş olan dilsel unsurları kapsamı yönündedir. Diller, canlılık işlevinden dolayı tarihî seyir içerisinde diğer dillerle sosyokültürel ve dilsel etkileşime girebilirler. Bu etkileşimlerin doğal bir sonucu olarak diller arası ses, biçim, kelime hatta söz dizimi düzeyinde alışverişler olur. Türk dilinin bu anlamdaki alışverişleri daha çok dinî terminolojiye dayanmaktadır. Nitekim; Türk dilinin yazılı belgelerle tanımlanabilen ilk dönemi olan Orhun Türkçesi Dönemi'nde, sonraki dilsel dönemlere göre daha arı bir dil kullanılmıştır. Uygur Türkçesi Dönemi'nde Maniheizm ve Budizm; Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde ise İslam dininin benimsenmesiyle birlikte bu dinlere ait kelimeler Türk diline girmiştir. Bunun gibi birçok etkileşim dilin öz varlığını etkilemiş ve kullanımda olan kelimelerin kullanımdan düşmesine neden olmuştur. Bu kelimelerin tespiti adına Türk dilinin tarihî dönemlerinde yazılmış eserler en önemli kaynaklardır. Bu eserlerde kullanılan dil, hem dönem özelliklerini yansıtmakta hem de geçmişle olan dilsel bağları tespit etmekte kolaylıklar sağlamaktadır. Bu anlamda geçmişte birçok araştırma yapılmış ve günümüzde de yapılmaktadır. İslamî Dönem Türk Edebiyatı'nın en önemli eserlerinden birisi çalışmamıza konu olan Hamzanamelerdir. Hamzanameler, Hz. Peygamber'in amcası ve İslam'ın ilk şehitlerinden olan Hz. Hamza'nın dillere destan kahramanlıklarının anlatıldığı menkıbevi eserlerdir. Geniş bir külliyata sahip olan Hamzanameler İslamî dönemin destansı bir ürünü olmakla beraber güçlü motif yapısıyla masalsı öğelere de sahiptir. Hamzanameler, çeşitli dil özellikleri açısından Eski Anadolu Türkçesi'nin söz varlığını ve gramer özelliklerini bünyelerinde barındırırlar. Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'ne ait olan ve toplamda 72 cilt olarak tespit edilen Hamzanameler'in 60. cildinde yer alan arkaik kelimeler incelenmiş ve sonuç olarak 56 kelimedede hem ses hem biçim hem de kelime düzeyinde arkaik (eskicil) unsurlar tespit edilmiştir. Eserin söz varlığı üzerine, eserin ikiye ayrılmasıyla yapılan yüksek lisans çalışmalarına göre eserde tekrarsız bir şekilde geçen ve çalışmaların dizininde madde başı olarak verilen 4698 kelimenin eserin yazıldığı dönem itibarı ile Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden oluşturulduğu göz önüne alınırsa, kullanılan Türkçe kelimelerden sadece 56 tanesinin arkaik (eskicil) özellik taşıması eserde kullanılan Türkçenin günümüze yakın olduğuna işaret etmektedir. Çalışmada, arkaik özellikler gösteren kelimeler tespit edildikten sonra bu kelimelerin çeşitli kaynaklardaki kullanımına yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hamzaname, arkaik, söz varlığı, kelime.

¹ Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi. ibrahimsivisan89@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8857-6642>

GİRİŞ

Dil, onu üreten ve gerek yazılı gerekse sözlü olarak onu geliştiren toplumun en önemli kültür ögesidir. Bu yönüyle dil unsurları, dilin konuşurları ve yazarları tarafından nesilden nesile aktarılır. “Dil insanların kullandığı herhangi bir vasıtaya benzemez. Onun vasıtalığı sadece anlaşmayı temin etmesi bakımındandır. Fertler ve nesiller arasında anlaşma vasıtası olarak iş görür.” (Ergin, 2013: 3) Dil unsurları; gelişimleri boyunca fonetik, morfolojik ve leksikolojik yönlerden aslı biçimlerini koruyabildikleri gibi çeşitli nedenlerle birtakım değişikliklere uğrayabilmektedirler. Dilin söz varlığında oluşan bu değişimler etkileşime girilen diller aracılığıyla çözümlenebilmektedir. “Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir.” (Aksan, 2004: 11)

Dilsel unsurların kullanımdan düşmeleri, dil araştırmalarında arkaiklik terimiyle karşılaşılır ve bu terim Türkçe Sözlük'te şu şekilde karşımıza çıkar: “Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz veya deyim” (TS, 2012: 121) Mehmet Ölmez, arkaiklik için şu ifadeleri kullanmıştır: “Bir dilde Eski Türkçe ile mukayese edildiğinde diğer Türk dillerinde yer almayan ses ve şekil yapılarının yanında, sözlüksel şekillerin de Eski Türkçeye yakın şekilde varlığının devam etmesidir. (Ölmez, 2003: 136) Berke Vardar ise bu terimle ilgili olarak Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde eskil biçim ve eskil olmak üzere iki adet madde başı terimi kullanmış ve bunları şöyle anlamlandırmıştır: “**Eskil biçim:** Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu. **Eskilik:** Eskil bir biçimin özelliği.” (Vardar, 2006: 93) Andreas Tietze, eserinde “**eski, kadim**” olarak ifade ettiği terimi “Kendi zamanından daha eski bir dönemin özelliğini gösteren üslup veya söz.” şeklinde açıklamıştır. (Tietze, 2002: 197) Günay Karaağaç, arkaik (**eskicil ögeler**) için “Zaman itibarıyla kullanımda yerini almayan veya eski şekliyle kullanılan söz.” tanımını yapmıştır. (Karaağaç, 2013: 372) Zeynep Korkmaz bu terim için “Gramer Terimleri Sözlüğü” adlı eserinde dört ayrı madde başı terimi kullanmıştır. Bu terimler; “**eski, eskicilik, eskiye bağlılık, eski kelime**” olarak verilmiş ve terimlerin anlamlandırmaları şu şekilde yapılmıştır: “**Eski:** Eskiye ait eski devirden kalma arkaik, kalıntı. **Eskicilik:** Eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri ve kelimelerin eski şekillerini kullanma, kalıntı kelimeleri kullanma. **Eskiye bağlılık:** artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devirlerine ait kelime deyim ve şekiller. **Eski kelime:** Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski şekli ile kullanılan kelime, arkaik kelime, kalıntı kelime.” Korkmaz'ın “Dilbilim Terimleri Sözlüğü” adlı eserinde ise bu terim, “**eskicil biçim**” olarak adlandırılmış ve tanımlama şöyle yapılmıştır: “Dilin geçmiş evrelerinde kullanılmış olup artık kullanılmayan sözcük ya da dilbilgisi özelliği.” Terim için verilen örnek ise şu şekildedir: “Türkoloji alanındaki yayınlarda günümüzde İran'da konuşulan bir Türk dili olan Halaççada 8. yüzyıldaki Köktürkçede kullanılan **eskicil biçimlerin** bulunduğu ortaya çıkmıştır.” (İmer-Kocaman-Özsoy, 2011: 118)

Türk dili, yüzyıllar boyunca birçok sebeple çeşitli kavimlerle etkileşimlere girmiş ve bunun sonucunda bu kavimlerle kelime alışverişleri yapmıştır. Bu durum dildeki söz varlığının aslı şekillerinde birtakım değişikliklere neden olmuştur. Bazen, söz konusu

kelimeler konuşmada ve yazılı metinlerde tamamen kullanımdan düşebildiği gibi bazen de ağızlarda birtakım fonolojik ve morfolojik değişmelerle varlığını sürdürmüştür. Örneğin; Türk dilinin ilk yazılı ürünleri olan Göktürk anıtlarında yer alan ve “çok” anlamına gelen “üküş” kelimesi, Derleme Sözlüğü'ne göre ağızlarda “öğüş” biçiminde varlığını sürdürmektedir. (DS, 1993: 3323) Bu bağlamda yazılı veya sözlü dil eklemine kelimelemin yaşam süresinin çok değişken olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalmaktayız. Arkaiklik olgusunun bir başka problemi de kelimelemin veya eklerin bazılarının bölgesel bazılarının ulusal yaygınlıkta kullanılmalarıdır. Bu durum dilin canlı ve esnek yapısının doğal bir sonucudur. Yapılan çalışmada bu etkenler bütünsel olarak göz önünde bulundurulmuş ve ölçünlü dilin verilerini barındıran Türkçe Sözlük esas alınmıştır. Arkaik özellikler barındıran kelimelemin tespitinde, bu kelimelemin varsa ağızlarda olan kullanımları dikkate alınmamış fakat bu kelimelemin kaynak taramalarında incelenmiş ve çalışmanın sonuç bölümünde sıralanmışlardır.

Türk edebiyatı bilindiği üzere gerek sözlü gerekse yazılı edebiyat geleneği bakımından köklü bir geçmişe sahiptir. Her dönemde sosyal, siyasal, dinî, ticarî vb. etkenlerden hareketle oluşan algı edebî eserlerde boy göstermiştir. Bu anlamda toplumun beklentileri de göz ardı edilmemiş ve bu durum eserlerin kalıcılığında önem arz etmiştir. Eski zamanlar düşünüldüğünde av törenlerinden ölüm törenlerine dek söylenegelen şiirlerin asırları aşarak günümüze ulaşması bunun en açık örneğidir. Bu edebî ürünlerin eğitsel fonksiyonları da unutulmamalıdır. “Edebiyat ve eğitim, insanla insan topluluklarıyla ilgilenip uğraşma bakımından birbirini tamamlayan, birbiriyle yakından ilişkili olan iki alandır. Çünkü edebiyatın da eğitimin de konusu insandır.” (Kavcar, 1999: 2)

İslamî Dönem Türk Edebiyatı'nın en önemli eserlerinden birisi, çalışmamıza konu olan Hamzanameler'dir. Hamzanameler, Hz. Peygamber'in hem amcası hem de İslam'ın ilk şehitlerinden olan Hz. Hamza'nın dillere destan kahramanlıklarının anlatıldığı menkıbevî eserlerdir. Dürüstlüğüyle, yiğitliğiyle ve hemen her davranışıyla etrafına varlığını hissettiren bir şahsiyet olan Hz. Hamza, İslam dininin en önemli savunucusu konumundadır. Bu yüzdendir ki ona yakıştırılan isimlerden birisi Allah'ın aslanı anlamına gelen esedullahtır. Hamzanameler, toplum nazarında öncü bir şahsiyet olan Hz. Hamza'nın eşsiz kahramanlıklarına yer veren hacimli eserlerdir. Bu eserlerin Arap ve İran kültürünü barındırması, onları sadece Anadolu sahasında değil asıl olarak Arap ve İran topraklarında oluşturulmuş önemli eserler konumuna getirmiştir. “Yaklaşık 50-60 cilt içinde birbirinin devamı olan 150-200 hikâyeden meydana gelen Hamzaname içindeki olaylar ve kahramanlıklar Arabistan ve İran'da geçmekte; hikâye kahramanlarının hepsi Arap, Acem, Müslüman, kâfir ve putperestlerden oluşmaktadır.” (Artun, 2002: 64)

İslamiyet Öncesi Dönem'de gördüğümüz ozanlık geleneği İslam'ın kabulüyle birlikte yerini kıssahanlığa bırakmıştı. İşte bu kıssahanlar, Hamzanameler'i hemen her mekânda halka arz etmişlerdir. Muhammet Yelten'in “Hamzanamenin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları” adlı makalesine göre Hamzanameler; kahvehânelerde, resmî kurumlarda, evlerde, hastanelerde, dükkânlarda ve ismi belirtilmeyen yerlerde okunmuşlardır. (Yelten, 2013: 159) Çalışmamıza konu olan nüsha, içerisinde yer alan ifadelerle göre kiraathanelerde ve askerî kurumlarda anlatılmıştır.

Geniş bir külliyata sahip olan Hamzanameler, İslam kültürünün destansı bir ürünü olmakla beraber güçlü motif yapısıyla da masalsi ögelere sahiptir. Dil açısından ise Hamzanameler, Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını ve gramer özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim; eserin ketebe kaydına göre bu nüshanın “2 Mart 1304” yılında kıraat olduğu ibaresi vardır. “Kapan-ı daқиқde Arpacı Turāқzāde Halil Efendi kırāat eyleyüp ve külliyan aһbāb gāyet şafā-yāb olmışdır. 2 Mart sene 1304.”

Hamzanameler'in sayısı ve buldukları yerler açısından en kapsamlı çalışmayı Muhammet Yelten yapmıştır. Bu çalışmaya göre Hamzanameler'in 72 cildi tespit edilmiştir. Ciltlerin buldukları yerlerin verildiği çalışmada bazı ciltlerin tek nüshasının bazı ciltlerin ise birden fazla nüshasının olduğu görülmektedir.

Çalışmamız, Hamzaname külliyyatının 60. cildinde bulunan arkaik kelimelerin tespiti üzerinedir. Hamzanameler'de geçen arkaik kelimelerin tespiti adına Osman Türk'ün “Hamzanamenin 72. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler” başlıklı bir çalışması vardır. Bu çalışmada 72. ciltte bulunan arkaik kelimeler alfabetik bir sırayla incelenmiştir. İncelenen kelimeler şunlardır; “ağ-, aһşam, alda-, altun, ana, aһa, anda, andan, anlar, anuһ, anı, arıқ, ayғır, ayt-, barmaq, beniz, bellü, birle-bile, bürü-, dahı, dāz, depre-, di-, dirlik, don, eksük, eyü, gice, irte, қақи-, қanı, қарındaş, қанғı, kimesne, қоқуш (kuç-koç-), ol, tağ, tur-, ur-uruş, yalıғuz, yavuz, yegirmi.” Çalışmamıza konu olan 60. cilt arkaik kelimeler bakımından 72. cilt karşılaştırıldığında, 72. ciltte tespit edilen ve yukarıda belirtilen arkaik kelimelerden (arıқ, ayғır, dāz, depre-, dirlik, kimesne) kelimelerinin dışındaki kelimelerin tamamının bu ciltte de bulunduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada, bu kelimelerin dışında kalan arkaik kelimelere yer verilmiştir.

BULGULAR

aһ -: Anmak, hatırlamak.

İ.Z. Eyüboğlu eserinde bu kelimeyi şöyle tanımlamaktadır. “Anlağa yerleştirmek, anlakta ortaya çıkarmak, söylemek, diremek, anlayış gücüne yerleşmiş bir izlemi bir algı varlığını yeniden dile getirmek, anısını söylemek, adını açıklamak.” Aynı zamanda kelimenin kökeninin ang- olduğu ve bu kökün türevlerinin “anılmak, anlaşmak, anlatım, anlatmak, anlayış” olduğu vurgulanmaktadır. (Eyüboğlu, 1991: 32) Clauson, sözlüğünde bu kelimenin anlamını “anlama” olarak vermiştir. (EDPT, 1972: 168) TS'de ise bu kelime, ilgili madde başının ikinci anlamı olarak “akla gelmek” şeklinde verilir. (TS, 2009: 165) Tietze etimoloji sözlüğünde bu kelimeye “hatırlamak, aklına getirmek” anlamlarını verir. (Tietze, 2009: 380) Tuncer Gülensoy ise etimolojik sözlüğünde bu kelimeye “zikretmek, sözünü etmek” anlamlarını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 68) Bu kelime, bünyesinde barındırdığı “һ” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

anınçün : Onun için.

Bu söz grubu, Türkçe kökenli “ol” kişi zamirinin ilgi durumu ekiyle çekime girmesi sonucunda oluşan “anın” kelimesiyle “için” edatının birleşiminden oluşur. “anı” maddesinin alt başlığı olarak KT D3 ve BK D 28'de geçen bu ifadeye Talat Tekin tarafından “onun” anlamı verilmiştir. (Tekin, 1998: 119) Tarama Sözlüğü'nde “anuһ” kelimesine “onun” anlamı verilmiştir. (TS, 2009: 154) EUTS 'de “anın” kelimesine

“andan dolayı, bunun için, bu sebeple” karşılıkları verilmiştir. (EUTS, 1968: 16) Bu söz grubunun ikinci kelimesi olan “için” kelimeyi ilk olarak Orhun yazıtlarında “üçün” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu edata Talat Tekin “için, olduğundan” tanımlamasını yapmıştır. İ. Z. Eyüboğlu, sözlüğünde bu edatın Eski Türkçe kökenli olduğunu, kelime kökünün “uç” (bitiş, neden, sonuç) bildiren kökten geldiğini ve Farsça kökenli “çün” ile bir ilgisinin olmadığını bildirmektedir. Bunlara ek olarak bu edatın Anadolu halk ağızlarında “uçun, üçün, içün, içün” biçimlerinde kullanıldığı belirtilmektedir. (Eyüboğlu, 1991: 137) Clauson bu edata “dört sontakıdan biri” demiştir. EUTS’de ise bu edata “için, sebep, dolayısıyla” tanımlaması yapılmıştır. (EUTS, 1968: 270) Yong Song Li ise edat gruplarını kapsamlı bir şekilde incelemiş olduğu “Türk Dillerinde Sontakılar” adlı eserinde “üçün” edatı üzerine şu tanımlamayı yapmıştır: “Teg, üze ve birle ile birlikte ele alınan dört eski sontakıdan biri olan ve maksat ve sebep gösteren bu sontakı eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinde şöyle kullanılmaktadır.” (Li, 2005: 519) Bu ifadelerden sonra her Türk dili dönemi için tanımlamalar yapılmıştır. Buna göre “için” edatı Orhun Türkçesinde ve Uygur Türkçesinde “için, dolayı, -den dolayı, yüzünden” anlamlarında kullanılmış ve yalın durumda, 3. tekil kişi iyelik ekli adlar ve adılarda yükleme görevi görmüştür. Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Dönemi’nde ise bu edat önceki dönemlerle aynı anlamlarda kullanılmış fakat görev açısından yalın veya adılarda tamlayan olarak kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde “-çun/-çün” biçimlerinde kullanılan bu edatın anlamı “için, uğruna, yüzünden, -den dolayı” biçimindedir. Çalışmada bu edatın kullanım alanlarıyla ilgili olarak diğer Türk lehçelerinden örneklere de yer verilmiştir. Bu kelime, 3. tekil kişi zamirinin “an” biçiminde çekimlenmesi, bu yapıya gelen tamlayan ekinin düz ünlülü olması ve için edatının ilk hecesini yitirerek yuvarlak ünlülü kullanımı nedeniyle hem ses hem de biçim düzeyinde arkaik özellikler göstermektedir.

artuk : Artık.

Talat Tekin bu kelimeye “fazla” anlamını verir. (Tekin, 1998: 21) TS’de “artık” olarak geçen kelime (TS, 2009: 232) EUTS’de “artık, çok fazla, arta kalan, son, son derece” anlamlarında verilir. (EUTS, 1968: 21) Bu kelime DLT’de “artık, fazla, ziyade” anlamlarında verilmiştir. (DLT, 2005: 153) Clauson’da “eklemek ve ziyade” anlamlarında verilir. (EDPT, 1972: 204) Nişanyan Sözlük’e göre bu kelime Eski Türkçe artuk “fazla” kelimeninden evrilmiştir ve Eski Türkçe art- “çoğalmak, büyümek” fiilinden yine Eski Türkçede yer alan “+Uk” ekiyle türetilmiştir.” Ayrıca kelimenin kullanım alanıyla ilgili olarak “Eski Türkçe: “fazla (sıfat)” [Orhun Yazıtları, 735], artuk yılıkı igitte [daha fazla at yetiştirdi]” ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca; eserde kelimenin Orhun Türkçesi Dönemi’nde onluk sayı sistemlerine eklenen birlik sayıların ifade edilmesinde de kullanıldığı görülür. “ay artukı dört kün [bir aydan dört gün fazla].” Bu kelime “u” yuvarlak ünlüsünü bulundurması nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ayağ : Ayak.

Kelimenin metindeki imlası tutarsızdır. Bazen ğ ile bazen k ile yazılan kelime için İ. Z. Eyüboğlu bu kelimenin eylem ve devinme bildiren “ad/ağ/ay” kökünden “ağak/ayak” kelimesinde bulunan “đ” sesinin “y” sesiyle karşılanması sonucu “ağak/ayak” biçiminde

geliştiğini bildirir. Eserde ayak kelimenin kök anlamı için “devinmek, yürümek, ölçmek, toprak üzerinde belli aralıklar ayırmak (ölçü sağlamak için)” tanımlaması yapılır ve Türk ağızlarında kelimenin adak, azak, ayag, avag şeklinde kullanıldığı belirtilir. (Eyüboğlu, 1991: 54) Yeni Tarama Sözlüğü'nde kelimeye “ayak, basamak” anlamı verilmiştir. (YTS, 1983: 18) Hasan Eren etimoloji sözlüğünde bu kelime için şu tanımlamayı yapmıştır: “Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü. Bunun dışında kelimeye bacak, birtakım şeylerin yerden yüksek durmasını sağlayan dayak, destek, büyük bir ırmağa karışan akarsuların her biri, bir gölün sularını denize, başka bir göle veya ırmağa taşıyan akar su, basamak.” Kelimenin etimolojisi üzerine ise şu bilgiler verilmektedir: “Eski Türkçede adak olarak kullanılır. Orta Türkçede adzak ve ayak olarak geçer. Yaygın bir inanca göre Türkçe at- (ad-) kökünden gelir. Poppe (Lautrehle 52,124) Türkçe ayak (adak) ve Moğolca ayağ (padak) sözlerini Korece padak biçimiyle birleştirmiştir. Ancak; Ramstedt Korece padakın karşılıklarını sayarken Türkçe ayak biçimini vermemiştir. Buna karşılık Rasanen ayak kelimesini Korece padak biçimiyle birleştirmiştir. Clauson, “adak” kelimesinin kökü üzerinde durmamıştır. Sevortyan, Nemeth'in açıklamasını verdikten sonra ayağı birtakım Moğolca biçimlerle karşılaştırmıştır. Son olarak ortak Türkçe ay- köküyle Hint-Avrupa dillerinde gitmek anlamında kullanılan ay- kökü arasındaki benzerlikten söz etmiştir. Doerfer Halaçça hadak biçimine dayanarak padak biçiminden yola çıkmıştır.” Bu kelime DLT'de “ayak” anlamında verilir ve Çiğil Türklerinin “adzak” biçimini kullandığı belirtilir. (ETDES, 2020: 26) Gülensoy eserinde kelimenin etimolojik gelişimini verir ve kelimenin köküyle ilgili olarak Sevortyan'ın kelimeyi ay- köküne bağlamasının yanlış olduğunu belirtir. Çünkü kelimenin Eski Türkçedeki kullanımı adak biçimindedir. (Gülensoy, 2011: 91-92) Bu kelime, “ğ” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ayruk : Ayırık.

EUTS'de “adruk” biçiminde yer alan kelimenin anlamlandırılması “başka başka, ayrı, çeşitli, ayrı ayrı, çeşitli türden” şeklinde yapılmıştır. (EUTS, 1968: 5) Clauson, sözlüğünde “farklılık” anlamında verdiği kelimenin etimolojisi ile ilgili bilgi vermez. (EDPT, 1972: 276) İ.Z. Eyüboğlu kelimenin tahlilini “ayr-u-k” biçiminde yapar ve kelimenin “ayruk-ayrık” biçimlerinde kullanıldığını bildirir. Eserde kelimenin kökeninin “ayır-” olduğu belirtildikten sonra “ayrılma, ayırma, karşı çıkma, direnme, artık (daha), başka bg.” anlamlarına geldiği belirtilir. Ayrıca; kelimenin Arapça karşılığı olan “muhalif” kelimeninden daha kapsamlı ve daha yeterli olduğu belirtilir. (Eyüboğlu, 1991: 58) Yeni Tarama Sözlüğü'nde de bu kelime madde başı olarak “ayrık-ayruk” biçiminde verilmiştir. (YTS, 1983: 20) DLT'de madde başı olarak “ayruq” biçiminde yer alan kelime “başka (gayr)” anlamında verilir ve kelimenin “adruq” şeklinde Oğuz lehçesinde kullanıldığı bildirilir. (DLT, 2005: 163) Gülensoy, bu kelimenin Eski Türkçe “adruk” biçiminden geliştiğini belirterek kelimeye “başka, ayrı” anlamlarını verir. (Gülensoy, 2011: 91) Bu kelime, “u” yuvarlak ünlüsünü barındırması nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

az-: Bozuşmak, taşmak, coşmak.

İncelenen eserde bu eylem “azmak, azğuşmak” şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. Eserde, düşmanlarla karşı karşıya gelinen bölümler yiğitliklerin sergilenmesi adına ayrıntılı bir şekilde betimlenmektedir. Bu kelime böyle betimlemelerde ifadeyi güçlendirmek adına kullanılmıştır. Kelimenin kökü “az-” eylemidir. Fiilden isim yapma ekleriyle türetilen bu eylem kaynaklarda değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Eyüboğlu, sözlüğünde bu kelimeye yukarıda ifade edilen anlamıyla farklı farklı madde başlarında yer vermiştir. Bunlar; “azgın, azı, azışmak, azıtmak, azmak, azmıntı, aznaşmak, azulanmak” kelimeleridir. (Eyüboğlu, 1991: 58) Bu kelimelerin kökü olması sebebiyle sadece “azmak” eylemi için kullanılan ifade aktarılacaktır. Madde başı olarak “azmak” kelimeyi anlamlandırılırken bu eylemden türeyen kelimelerin “azgur, azuk, azman, azmanlık, azgın, azılı, azıraklı, azmıntı, azmurta” şekilleri verilmiştir. Anlam açısından kelimeye “aşırılık, yanılma, sapma, suç işleme gibi durumları içeren kök” anlamları verilmiştir. Ayrıca; kelimenin eski yazında geçen “azgışmak, azgaşmak (azgınlaşmak, kızışmak); azgun, azkun (sapıtmış, sapkın); azışmak (birbirini yitirmek); azıtmak (azmak)” şekilleri verilmiştir. Gülensoy kelimenin anlamını “yoldan çıkmak, şaşırmaq” şeklinde vermiştir. (Gülensoy, 2011: 58) TS’de bu kelimeyle ilgili olarak kullanılan madde başları “azgaş, azgaşmak, azgışmak, azgunluk, azguruşmak, azılı, azkun, azmak, azıtmak” şekillerindedir. “Azgışmak” maddesi “kızmak, kızışmak, azgınlaşmak” şeklinde anlamlandırılmıştır. (TS, 2009: 342) EUTS’de kelimenin kullanım alanıyla ilgili olarak “azağ, azgurmak, azıtmak, azınak” kelimeleri madde başı olarak kullanılmış ve kelimeye “şaşırmak, yoldan çıkmak” anlamları verilmiştir. (EUTS, 1968: 28) DLT’de madde başı olarak (görülen geçmiş zaman kipinin 3. Tekil şahıs eki ile) çekimlenmiş biçimiyle kullanılan “azdı” kelimesine “yoldan çıkma” anlamı verilmiştir ve kelimenin diğer türevleri “azıldı, azıtgan, azıttı” şekillerinde sıralanmıştır. (DLT, 2005: 163) Bu kelime, ses ve biçim özellikleri açısından ölçünlü Türkçede varlığını sürdürse de “bozuşmak ve taşmak” anlamları açısından anlam düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

beg : Bey.

Bu kelime ilk olarak Orhun Yazıtları’nda kullanılmıştır. Talat Tekin kelimeye “bey” anlamını vermiştir. (Tekin, 1998: 125) EUTS’de kelimeye üç farklı anlam verilmiştir. Bunlar; “bey, efendi, şehzade, prens, eş, koca, erkek” biçimindedir. (EUTS, 1968: 37) Clauson, eserinde bu kelimeyi “bir klanın veya kabilenin başı, ast bir şef ve benzerleri” şeklinde açıklamıştır. (EDPT, 1972: 322) DLT’de ise “beg” kelimesinin hem bey anlamına geldiği hem de evin de bir beye benzetilmesinden dolayı kocaya da söylendiği belirtilmiştir. (DLT, 2005: 180) TS’de kelimeye üç farklı anlam verilmiştir. Bu anlamlar; “zevce, koca, küçük devlet başkanı, amir, nüfuzlu, ileri gelen, zengin adam” şekillerindedir. (TS, 2009: 479) Eserde bu kelime “kabile başkanı olan bey” anlamında kullanılmıştır. Gülensoy kelimenin anlamını “bey” şeklinde vermiştir. (Gülensoy, 2011: 125) Nişanyan Sözlük’te bu kelime için şu ifadeler yer verilmektedir. “Eski Türkçe bég “reis, şef, soylu kişi” kelimesinden evrilmiştir. Bu kelime Soğdca beg “bey, reis, rabb, tanrı” kelimeyi ile, Avestaca aynı anlama gelen бага veya bağa kelimeyi ile Sanskritçe bhága “bey, hükümdar, tanrı” kelimeyi ile eş kökenlidir.” Ayrıca kelimenin geçtiği

kaynaklar şu şekilde verilmiştir: “Eski Türkçe: [Orhun Yazıtları, 735] beglik oğlunun kul kıldığı, işilik kız oğlunun küñ kıldığı [beylik oğlunu kul kıldık, hanımlık kızını cariyeye kıldık] / Türkiye Türkçesi: [Meninski, Thesaurus, 1680] beg بڭ (...) begzâde (...) begler begi (...) beglik / beybaba “(argo)” [A. Fikri, Lügat-ı Garibe, 1889]” Arat ise “Eski Türk Şiiri” adlı eserinde bu kelimeyi “sert, güçlü” anlamına gelen ve “bek” biçiminde kullanılan kelimeyle ilişkilendirmiştir. Bu kelime, “g” sesini barındırması bakımından ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

çal-: Vurmak, yere çalmak.

EUTS’de bu kelime “vurmak, eğilmek” şeklinde anlamlandırılmıştır. (EUTS, 1968: 59) Clauson, bu kelimeye “vurmak ve müzik aleti çalmak” anlamlarını vermiştir. (EDPT, 1972: 417) DLT’de çaldı biçiminde madde başı olarak verilen kelime örneklerle şu şekilde açıklanmıştır: “*ol anı caldı*: O, onu yere çaldı/ *sozug menig qulaqqa caldı*: O, sozleri benim kulağıma bağırdı.” (DLT, 2005: 218) İ.Z. Eyüboğlu, bu eylemi “vurma, eğme, devinme, kırma, sarsma, ezme, ayırma bildiren kök” şekillerinde açıklamıştır. (Eyüboğlu, 1991: 127) Bu kelimeyle ilgili olarak Engin Çetin kelimenin ilk olarak Uygur Türkçesinde kullanıldığını ve hem Uygur Türkçesi hem de Karahanlı Türkçesinde “yere çalmak” anlamında kullanıldığını bildirir. “Fiil, gibi ilk olarak Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. Çalmış erdi yalın ootug t(e)rs körümlüg tagda (Hts. 1911) cümlesinde “vurmak (Gabain, 1935: 411), (ateşi) vurarak söndürmek” anlamı söz konusudur. Fiil Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki diğer örneklerin neredeyse tamamında yerke çal- deyimini içinde yer almıştır.” (Çetin, 2019: 378) Gülensoy, sözlüğünde bu kelimenin anlamlarını şu şekilde sıralamıştır: “vurmak, yere atmak, müzik aletleri çalmak, yemek yoğurt bozuşmak, kamçı ile vurmak, hayvanı kesmek, hırsızlık etmek, hafifçe andırmak, ısırarak, bakır çalmak, yoğurt çalmak, bir şeye vurarak ses çıkarmak.” (Gülensoy, 2011: 213) Bu kelime, “vurmak” anlamı açısından anlam düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

çıbık : Çubuk.

Bu kelime EUTS’de “çubuk” şeklinde geçmektedir. (EUTS, 1968: 63) Clauson, kelimeyi “sopa” olarak açıklamıştır. (EDPT, 1972: 395) İ.Z. Eyüboğlu, kelimenin Farsça kökenli olduğunu bildirip “çomak, değnek, davul tokmağı” şeklinde açıklamıştır. (Eyüboğlu, 1991: 155) Nişanyan Sözlük’te kelimenin kökeni hakkında şu bilgilere yer verilir: “Eski Türkçe çöpik veya çıpık (değnek, dal) kelimesinden evrilmiştir. Bu kelime Eski Türkçe aynı anlama gelen çöp kelimesinden +Ik ekiyle türetilmiş olabilir; ancak bu kesin değildir. Bu kelime Farsça aynı anlama gelen çüb بوج kelimesinden türetilmiştir.” Kelimenin kullanıldığı eserler ise şöyle verilir: “Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divan-i Lügati’t-Türk, 1073] çıbık: al-kağıbu'l-rağl min al-ağsān [ağaçtan koparılan taze dal] Kıpçakça: [Codex Cumanicus, 1303] ani tikmaga bağladılar dage çibuylar kamislar ani katte urdılar [onu direğe bağladılar ve çubuklar kamışlar (ile) katı vurdular] Türkiye Türkçesi: “... tütün çubuğu” [Meninski, Thesaurus, 1680] çubuk vel çıbık: (...) tubus longior ad tabacum sumendum in fumo [tütün dumanı çekmek için uzunca tüp]” Ak Sözlük’te yer alan bilgilere göre kelimenin diğer Türk dillerindeki kullanımı şu şekildedir: “Türkçedeki çubuk kelimesi, Azerice çubug, Kazakça şıbık, Kırgızca ve Tatarca çıbık, Özbekçe çivik, Uygurca çivik, Türkmence çıbık ve Başkırtçada sıbık olarak yer almaktadır.” Derleme

Sözlüğü'ne göre ağızlarda bu kelimenin “çipkı, çipkıç, çipkın, çiprağı” biçimleri de vardır. (DS, 1993: 1157) Kelime, düz ünlülü “ı” kullanımından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

çoğ/çoğal/ çoğu : Çok/Çoğalmak-Artmak/Çoğu.

Clauson, bu kelimeyi “büyüklük, ihtişam” olarak açıklamıştır. (EDPT, 1972: 405) İ.Z. Eyüboğlu bu kelimeyi “büyüme, genişleme, çoğalma” olarak açıklamıştır. (Eyüboğlu, 1991: 150) TS'de kelimenin anlamı “çokluk” olarak geçer. (TS, 2009: 933) Gülensoy, eserinde bu kelimenin farklı türevlerini de art arda sıralayarak açıklamalarda bulunmuştur. (Gülensoy, 2011: 248) Bu kelime ve türevleri bünyelerinde barındırdıkları “ğ” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

çuha : Çuha.

Metinde kelimenin kaf harfiyle yazıldığı görülmektedir. TS'de bu kelime “çuha” biçiminde geçmektedir. (TS, 2009: 957) İ.Z. Eyüboğlu bu kelimenin Farsça kökenli olduğunu ve yünden dokunmuş bir kumaş türü olduğunu belirtir. Ayrıca; kelimenin Sanskritçeden Farsçaya geçtiği ifade edilir. (Eyüboğlu, 1991: 155) DS'de bu kelime “elde işleme yünden ve yerli dokuma kumaştan yapılan önü açık kısa bir çeşit ceket” olarak ifade edilir. (DS, 1993: 1302) Moğolcada kelimenin söz içi (-h/-b-) değişikliğine uğrayarak “çuba” şeklinde kullanıldığı görülür. Moğolca-Türkçe Sözlük'te kelimeye “yağmurluk, kısa kürk yelek, büyük kürk elbise” anlamları verilir. (Lessing, 2003: 324) Etimoloji-Türkçe Sözlük'te kelimenin kullanıldığı en eski kaynak olarak Dede Korkut kitabında geçen şu ifade verilir: “çuka/çuğa [Dede Korkut Kitabı: Cübbesiyle çuçasıyla Han Beyregün ayağına düşdü.]” Kelime, sözcükte barındırdığı “k” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

depe : Tepe, yüksek yer.

YTS'de bu kelimeye “tepe” anlamı verilmiştir. (YTS, 1983: 64) DS'de ağızlarda “depe” şeklinde kullanılan kelimeye “tepe” anlamı verilmiştir. (DS, 1993: 1426) Bahşayış Lugatı'nda kelimeye “tepe, başın üst kısmı” anlamı verilir. (Turan, 2001: 127) DLT'de madde başı olarak “töpü” biçiminde verilen kelimeye bir dağın zirvesi anlamı verilir. Kaşgarî'de görülen “töpü” biçimi /p/ etkisiyle ünlü yuvarlaklaşması özelliği gösterir. EUTS'de “töpü” olarak geçen kelimeye “tepe” anlamı verilmiş ve diğer kullanım biçimi olarak “töpö” kelimesine verilmiştir. (DLT, 2005: 585) Etimoloji-Türkçe Sözlük'te kelimenin Eski Türkçede “töpü” biçiminde kullanıldığı belirtilmiş ve kelimenin geçtiği kelimeler şu şekilde verilmiştir: “töpü "yükselti, tepe" [Orhun Yazıtları (735)] töpü/töpü "tepe, insan kafasının üstü" [Divan-i Lugat-it Türk (1070)] tüpülemek "tepesine vurmak" [Divan-i Lugat-it Türk (1070)] depelemek "dövmek, öldürmek" [Ebu Hayyan, Kitabü-ı İdrak (1312)]” Bu kelime, sözbaşı ötümlü “d” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

depme : Tekme.

TS'de bu kelime madde başında “depme” biçimiyle birlikte “depçük” olarak verilmiş ve kelimeye “tekme” anlamı verilmiştir. (TS, 2009: 1093) DS'de ise kelime “depik” biçiminde verilmiştir. (DS, 1993: 1430) Nişanyan Sözlük'te kelimenin kökeniyle ilgili

olarak şu ifadelere yer verilmektedir: “Türkiye Türkçesi tepme “ayakla vurulan darbe” kelimeninden evrilmiştir. Bu kelime Türkiye Türkçesi tep- fiilinden Türkiye Türkçesi +mA ekiyle türetilmiştir.” Ayrıca; bu kelimenin kullanım alanlarıyla ilgili üç eserden örnek verilmiştir. “Türkiye Türkçesi: [anonim, Ferec ba'd eş-şidde, 1451 yılından önce] eşekden aşağı indi, kapuya bir depme urdı. Kapu sındı. Türkiye Türkçesi: [Evliya Çelebi, Seyahatname, 1665] xāna bir depme urup 'Kalx bre hey xīz götlek' deyince Türkiye Türkçesi: [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876] tepme, galatı tekme. Çifte, tepiş manasına. Tepik dahı denir. Etimoloji-Türkçe sözlükte kelimenin anlamı ve kullanım alanlarıyla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir: “depme "ayakla vuruş" [Ebu Hayyan, Kitabü-l İdrak (1312)] depme "aynı anlamda" [Meninski, Thesaurus (1680)] tepme "aynı anlamda" [Mütercim Asım, Burhan-ı Katı Tercemesi (1797)]” Kelime, sözbaşı ötümlü “d” sesi ve söziçi “p” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

egin : Sırt, arka.

EUTS'de bu kelime “egin-engin” şeklinde madde başı olarak geçmekte ve kelimeye “omuz” anlamı verilmektedir. (EUTS, 1968: 69) TS'de kelime madde başında “egin-eyin” olarak verilir ve kelimeye “sırt, arka” anlamı verilir. (TS, 2009: 1390) DLT'de kelime “omuz” anlamında kullanılır. (DLT, 2005: 250) İ.Z. Eyüboğlu “eg-i-n” biçiminde tahlil ettiği kelimeyi “gövdenin biraz eğik olan yanı sırt, arka, omuzlarla belkemiğinin bitimi arasında kalan eğimsi bölge” şeklinde anlamlandırmıştır. (Eyüboğlu, 1991: 219) Hasan Eren ise “sırt, arka” anlamını verdiği kelimenin Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını ve Orta Türkçe'de “egin” olarak, Kıpçakçada ise “eyin” biçiminde kullanıldığını söyler. Eserde yapılan ayrıntılı açıklama şu şekildedir: “Türkçe eg-kökünden geldiği anlaşılıyor. Eg+in Clauson, Sevortyan. Doerfer n- ekiyle yapılmış bir türev olduğunu dile getirmekle yetinmiştir. Türkçe burun, taban, karın gibi. Ramstedt eğinin egen omuz biçiminden geldiğini bildirmiştir. Daha sonra eğini Moğolca egem biçimiyle birleştirmiştir. Doerfer eğin ile egemi ortak oldukları söz götürmeyen temel sözler olarak değerlendirmiştir.” Eren eserinde aynı zamanda Egorov'un Çuvaşça “an-sırt” biçiminin yine Çuvaşçada yer alan “an (genişlik)” kelimesiyle bağlantısını eleştirir. (ETDES, 2020: 130) Nişanyan Sözlük'te şu bilgilere yer verilir: “Eski Türkçe egin “hayvan sırtı, omuz” kelimesinden evrilmiştir. Bu kelime Eski Türkçe (eg) “bükmek, eğmek” fiilinden E.Türkçe +In ekiyle türetilmiş olabilir; ancak bu kesin değildir.” Kelimenin kullanıldığı kaynaklar ile ilgili olarak ise “Eski Türkçe: [Irk Bitig, 900 yılından önce] egni neteg edgü ol [çatısı ne kadar iyidir]” örneğine yer verilir. Etimoloji Türkçe Sözlük'te “egin” kelimesine “çatı” anlamı verilir ve kelimenin kullanıldığı kaynak şu şekilde verilir: “ [Irk Bitig (900 yılından önce): ägni nätäg? ädgü ol [çatısı nasıl? iyidir]” Gülensoy, eserinde bu kelimeye “sırt, arka” anlamlarını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 320) Kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

içerü : İçeri.

Söz sonu ünlüsü dar-yuvarlak biçimde kullanılan bu kelime kaynaklarda şöyle geçer: Orhun yazıtlarında “içre” şeklinde kullanılan kelimeye Tekin “içeri” anlamını vermiştir. (Tekin, 1998: 137) EUTS'de kelimeye “içte, içerisinde içeride” anlamları verilir. (EUTS, 1968: 88) TS'de bu kelimeye “içinde, arasına, içine, vaktinde. –de” anlamları verilmiştir. (TS, 2009: 1999) Gülensoy eserinde bu kelimenin “iç+gerü” biçimindeki etimolojisini

verir. (Gülensoy, 2011: 424) Yong Song Li, “Türk Dillerinde Sontakılar” adlı esrinde bu kelimeyle ilgili olarak şu ifadeler yer verir: “Aslen iç kelimesinin yönelme hali olan bu kelime, günümüz Türk dil ve lehçelerinin birkaçında adlaşıp çeşitli durum ekleri alarak sontaki gibi kullanılmaktadır.” (Li, 2005: 234) Ayrıca; bu kelime Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü’nde yer alan bilgilere göre bu kelime Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede içeri, Kırgızca ve Özbekçede içkeri, Kazakçada işkeri, Başkurtçada ise iskeri şeklinde kullanılmaktadır. (KTLS, 1991: 364) Kelimeye Eski Anadolu Türkçesinin tipik özelliklerinden olan sözsonu yuvarlak “ü” sesi bulunmasından dolayı bu kelime ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ilerü : İleri.

İlk olarak Orhun yazıtlarında karşılaşılan bu kelimeyi Tekin “ileri, ileride, ön, önde” şeklinde anlamlandırmıştır. (Tekin, 1998: 138) EUTS’de “ileri, ileriye doğru, ileride” olarak anlamlandırılmıştır. (EUTS, 1968: 92) İ.Z. Eyüboğlu bu kelimeye “ileri, öne doğru” anlamlarını verir. (Eyüboğlu, 1991: 343) TS’de bu kelime “ileri, ilerü” olarak iki biçimde madde başı olarak verilmiştir. (TS, 2009: 2042) Gülensoy bu kelimeyi “il+gerü” biçiminde tahlil eder ve bu kelimenin anlamını “herhangi birşeye göre daha ötede olan yer, sonraki, evvelki” biçimlerinde verir. (Gülensoy, 2011: 430) Etimoloji Türkçe Sözlük’te bu kelimenin yazıtlardaki kullanımı şu şekilde verilir: “ilgerü 1. ileriye doğru (zarf) /2. doğu” [Orhun Yazıtları (735) : yüzçe erig ilgerü tezip bardı [yüzçe eri Doğuya kaçıp gitti]] Kelimenin kökeni ile ilgili olarak ise kelimenin *il "ön, ileri" kelimesinden “+gArU” sonekiyle türetildiği ifade edilir. Nişanyan Sözlük’te kelimenin kökeni ile ilgili olarak “Eski Türkçe ilgerü (öne doğru, doğu) kelimesinden evrilmiştir. Bu kelime Eski Türkçe anlamı bilinmeyen yazılı örneği bulunmayan *il biçiminden Eski Türkçe +(g)ArU ekiyle türetilmiştir.” ifadelerine yer verilir. Kelimenin kullanıldığı metinler verilirken Kıpçak Türkçesi metinlerinden olan Codex Comanicus’ta geçen şu örneğe yer verilir: “andan yulduş ilgari bardı [yıldız ileri vardı].” Kubbealtı Lugatı’nda bu kelime çeşitli kaynaklar da verilerek şu şekilde anlamlandırılmıştır: “Eski Türkçe ilgerü, il (kapı önü, avlu)dan yön ekinin kalıplaşmasıyla “il+gerü > il+erü > il+eri. Bir yerin veya şeyin arka kabul edilen kısmına göre önde bulunan taraf, ön taraf. Karşıtı: geri: Oyvar’ın, Tuna’nın ilerisinde verdiğimiz binlerce muhârebeden biri (Ahmet H. Tanpınar). Muvâfakatime ve arkasından geleceğime emin, ileriye doğru yürüyüverdi (Refik H.Karay).2. Gelecek zaman: “İlerisini görmek.” “İleriyi düşünmek.” Bahar şiirlerinde ileriye doğru ilk mühim adımı atan bu manzûmedir (Ahmet Hâşim). Mâdemki netîcede ataların kötülüğü anlaşılıyor, öyle ise sen ey çocuk, o ataları bırak da ileriye bak (Nihad S. Banarlı). 3. Önde olan, önde bulunan: “İleri yaş.” “İleri karakol.” “İleri hat.” 4. (Saat için) Zamânı olduğundan fazla gösteren. 5. mec. Benzerlerinden daha seçkin olan, onları geride bırakmış olan, çok gelişmiş: “İleri zekâ.”“İleri fikirler.” 6. zf. Öne doğru: “İleri gitmek.” “İleri götürmek.” 7. ünl. asker. “Yürü, ilerle” anlamında emir sözü: Arş ileri arş bizimdir felâh (Nâmık Kemal). Küçük arkadaş ileri, bilâ-tereddüd ileri ve dâima ileri! (Cenap Şahâbeddin)” Kelimeye Eski Anadolu Türkçesinin tipik özelliklerinden olan sözsonu yuvarlak “ü” sesi bulunmasından dolayı bu kelime ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

imdi : Şimdi.

Bu kelimenin ilk kullanım biçimi “amıt” biçimindedir ve bu kelime ilk olarak Orhon yazıtlarında kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde de kullanılan kelimeye EUTS’de “şimdi” anlamı verilmiştir. (EUTS, 1968: 14) DLT’de “amıt” kelimesi “şimdi” anlamına gelen bir edattır ve kelime için “*amıt keldim*: Şimdi geldim.” örneğine yer verilir. Ayrıca; Oğuzlar’ın *elifi kesre*’li [Arapçada i, i okutan im] söyledikleri ve kelimeye “imdi” dedikleri belirtilir. (DLT, 2005: 141) Eyüboğlu, tartışmalı olan bu kelimenin kökeni ile ilgili olarak “imdi” biçiminin çok sonradan ortaya çıktığını belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 628) TS’de kelimeye “artık, şimdi, o halde” anlamları verilmiştir. (TS, 2009: 2067) Günümüzde kullanılan “şimdi” kelimesinin “uş +imdi” yapısından türediği göz önüne alındığında bu kelimenin biçim düzeyinde arkaik özellik gösterdiği görülmektedir.

irtesi : Ertesi.

EUTS’de bu kelime “erte, yarın, sabah erken” olarak anlamlandırılır. (EUTS, 1968: 97) TS’de kelime “ertesi” olarak verilir. (TS, 2009: 2136) Nişanyan Sözlük’te ise kelimenin Eski Türkçe “erte, “sabah” kelimesinden evrildiği ifade edilir. Kelimenin kökeni ile ilgili olarak ise “Bu kelime Eski Türkçe ert- oldurmak, zamanı gelmek fiilinden Eski Türkçe +A ekiyle türetilmiştir. Bu fiil Eski Türkçe er- “olmak” fiilinden Eski Türkçe +It- ekiyle türetilmiştir.” ifadelerine yer verilir. Eserde kelimenin geçtiği kaynaklar ise şu şekilde verilir: “Eski Türkçe: [Uygurca Altun Yaruk, 1000 yılından önce] tañda sayu érte turup [her sabah gün doğumunda uyanıp] Eski Türkçe: [Kaşgari, Divanü Lugati’t-Türk, 1073] érte: al-bukra [gün doğumu], er ışka érteledi [sabah erken işe kalktı] Türkiye Türkçesi: ertele- [anonim, Kısas-ı Enbiya terc., 1390 yılından önce] Kaçan ikinci gün értelediler [sabahladılar] buların yüzleri kıpkızıl oldu Türkiye Türkçesi: [anonim, Ferec ba'd eş-şidde, 1451 yılından önce] érte géce [sabah akşam] hâcet dileridi, tañrıdan oğlan dileridi.” Gülensoy, sözlüğünde bu kelimenin anlamını “erte, ertesi” biçimlerinde verir. (Gülensoy, 2011: 340) Kelime, sözbaşı dar ünlülü “i” kullanımından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

kaçan : Ne zaman.

TS’de bu kelime “ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, vaktaki, nasıl, ne suretle, ne vakit” olarak anlamlandırılır. (TS, 2009: 2150) Etimoloji Türkçe Sözlük’te “kaçan” kelimesi "ne zaman (soru zarfı)" şeklinde verilir ve örnek olarak “kaçan [Codex Cumanicus (1300) ” örneğine yer verilir. Kelimenin kökeni ile ilgili olarak kelimenin Eski Türkçe “kaçan” kelimesinden evrildiği ve Eski Türkçe “kaç” kelimesinden “+An” sonekiyle türetildiği belirtilir. EUTS’de bu kelimenin Uygurcadaki ikinci kullanım biçimi olan “haçan” şekli madde başına alınmış ve karşılığı “kaçan” olarak verilmiştir ve kelimeye “ne zaman, ne vakit” anlamları verilmiştir. (EUTS, 1968: 160) Nişanyan Sözlük’te kelimenin geçtiği kaynaklar “Eski Türkçe: [Kaşgari, Divanü Lugati’t-Türk, 1073] kaçan keldin [ne zaman geldin], kaçan barsa sen [keşke gitsen] Kıpçakça: [Codex Cumanicus, 1303] tengri sêdân [sendân] haçan tuvmis [tanrı (İsa) senden ne zaman ki doğmuş]” şeklinde verilir. Hatiboğlu da soru adılı olarak belirttiği bu kelimeye “ne zaman” anlamını vermiş ve soru adılı olarak bu kelimenin ve türevlerinin hatta kişi adlarının bile Latince ile olan bağlantısına dikkat çekmiştir. “Görülüyor ki, her iki

dildeki kişi ve soru adları arasında ses, biçim, kullanılış ve anlam bakımlarından önemle dikkate alınacak çok yakın benzerlikler, kök birlikleri bulunmaktadır.” (Hatiboğlu, 1974: 268) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

kadıncık : Küçük kadın.

İ. Z. Eyüboğlu tarafından Soğdca “hvaten (kraliçe)” kelimesinden “hatun–katun–kadın” gelişimiyle verilen kelimeye Anadolu Türkçesinde “kişinin dışısı” anlamı verilir. (Eyüboğlu, 1991, 360) TS’de bu kelimeye “hanımefendi” anlamı verilir. (TS, 2009: 2159) Türkçe Etimoloji Sözlük’te “çatun/katun” kelimelerine “kraliçe” anlamı verilir ve kelimenin geçtiği kaynak şu şekilde verilir: “Dede Korkut Kitabı (1400 yılından önce) : Ak südün emdügüm kadınım anam]” ifadelerine yer verilir.” Nişanyan Sözlük’te kelimenin kökeni ile ilgili olarak “Eski Türkçe kätün veya çätün “kraliçe, Hakan eşi veya kızı” kelimesinden çevrilmiştir. Bu kelime Soğdca aynı anlama gelen çwatēn kelimesinden alıntıdır.” ifadelerine yer verilir. Örnekler ise şu şekildedir: “Eski Türkçe: [Orhun Yazıtları, 735] ögüm ilbilge çatunı [anam İlbilge kraliçeyi] Eski Türkçe: [İrk Bitig, 900 yılından önce] avınçu çatun/çatun bolzun [cariye kraliçe olsun] Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divanü Lugatı't-Türk,1073] kätün [Afrasiyab'ın kız soyundan gelenlere (hakan sülalesinden kadınlara) verilen ad] Türkiye Türkçesi: [Meninski, Thesaurus, 1680] kädın, kädün vulg. pro çätün: Matrōna, domina, materfamilias [hanımefendi]. Yeni Türkçe: kadınsı [Cumhuriyet (gazete), 1951] Likomediya kızları arasında kadınsı bir ömür sürerken Ülis geliyor.” Kelimeyle ilgili olarak Ak Sözlük’te şu ayrıntılar yer almaktadır “Evin yönetimine katılan evlenmiş veya erişkin bayan. Önceleri katun veya hatun şeklinde ifade ediliyordu. Kürtçe hatun (=hanımefendi) sözünden alınmadır. Orta Çağda Türkçede kullanılan çatın veya çatun (=katılaşmak) sözüyle bir ilişkisi yoktur. Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde kadın değil katun (=kadın, hatun) sözü yer alıyor. Oğuz boyları Kürtlerle münasebet tesis edince Kürtçe hatun kelimesini alarak katun şeklinde telaffuz ettiler. Merkezi Asya’nın Aryen milleti olan Soğdlar ‘kadın’a çwatēn diyorlardı. Kürtçe hatun ile Soğdca çwatēn aynı kökten türetilmiştir. Farsçada kadına zen, hanım veya banu deniliyor. Orhun Yazıtlarında kadın kelimesi bulunmuyor. Kürtçede kadına çın deniliyor. ‘Hanımefendi’ veya ‘asil kadın’lara ise hatun deniliyor. Kürtçe çın (=kadın) kelimesi Sumerce nin (=kız kardeş) kelimesi ile bağlantılıdır. Akadlılar ise ‘kız kardeş’e aħātu(m) diyorlardı. Bu sözün ‘kardeş’ karşılığındaki Akadca aħu(m) kelimesiyle ilişkisi mevcuttur. Eski Yunancada gyné (=kadın) kelimesine istinaden gyneikon, gynaikeios, gynaios ve benzer sözlerle ‘kadın’la ilgili açıklamalar yapılmıştır. Zaza diye tesmiye edilen Deylemelerde keyna veya keyneke (=kız) sözü telaffuz ediliyor. İsveççe kvinna, Norveççe kvinne, Çekçe, Sırpça ve Hırvatça žena ‘kadın’ı ifade ediyor. Tacikçe zan, Urduca nari, İbranice işa, Arapça nisa, Ermenice kin, Hintçe mahila, Gürcüce kali ‘kadın’ karşılığındadır. Türkmençe hatın veya ayāl, Özbekçe hatın veya eyal, Kazakça äyel, Kırgızca katın, Uygurca ayal veya hotun ve Tatarca hatın aynı karşılıktaki telaffuz ediliyor.” Gülensoy, sözlüğünde bu kelimenin anlamını “dişi cinsten erişkin insan” şeklinde vermekle beraber kelimenin halk ağzında “görümce” anlamında kullanıldığını belirtir. (Gülensoy, 2011: 450-451) Bu kelime, “cık” ekli kullanımından dolayı biçim düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ķanda: Nerede.

Tekin bu kelimeye “nerede” anlamını verir. (Tekin, 1998: 142) TS’de ise bu kelimeye “nereye, nerede” anlamları verilir. (TS, 2009: 2209) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

ķapu : Kapı.

Bu kelime Orhun Türkçesinde “ķapıĝ” şeklinde kullanılmıştır. Eyüboĝlu, kelimenin “ķap- (örtmek)” fiilinden türetildiğini bildirir. (Eyüboĝlu, 1991: 373) Hasan Eren, kelimeyi şöyle anlamlandırır: “Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı/bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat.” Kelimenin diĝer Türk lehçelerindeki biçimi ise eserde şu şekilde aktarılır: “Türkmence ĝapı, Nogayķa ķapı, Karakalpakķa ķapı şeklinde verilir. Eski çağlardan beri kullanılır (ķapıĝ). Orta Türkçede ķapug olarak geçer. Eski Kıpçakķada ķapu biçimi kullanılır. Gabain ve Brockelman’a göre ķapa- fiilinden türediği açıktır.” Eren’e göre Muhammedova’nın Türkmence ĝap- kökünü yap- köküyle birleştirilmesi yanlıştır. Aynı zamanda Doerfer’in de Macarca “ķapu” biçiminin Eski Osmanlıcadan geldiği fikri yanlıştır. Kıpçak diyalektlerinde ķapka- biçimi kullanılır.” Yine Eren’in eserinde yer alan bilgilere göre Gombocz ve Ligeti’ye göre Macarca “ĝapu” biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır. (ETDES, 2020: 208) Kelime günümüzde Balkan dillerinde de kullanılmaktadır. Kubbealtı Lugatı’nda yer alan bilgiler şu şekildedir: “(Eski Türk. ķapıĝ > Orta Türk. ķapuĝ > ķapu > ķapı < ķap-mak (~ķapa-mak). Kelime Farsķaya ve Balkan dillerine de geçmiştir.” Kelimenin anlamları ve kullanıldığı yerler şöyle verilir: “Bir yere girilip çıkılırken içinden geçilen yer: “Bahķe, han, oda, mutfak, ahır ķapısı./ Giriş çıkışı sağlamak için bir yere yerleştirilen, tahta yâhut demirden iki veya tek kanatlı açılır kapanır düzen. “Camlı, oymalı, geçme ķapı.” “Körüklü ķapı.” “Döner ķapı.” Bekçiniz ķapıya geldi / Cümlemenize selâm verdi / Darılmayın iki gözüm / Bahşışin almaya geldi (Mâni). Mefharet bu sefer ķapıyı yumrukladı ve bağırdı... Aç, aç diyorum. Fenâ olur sonra! (Peyâmî Safâ).” Etimoloji-Türkçe Sözlük’te “ķapıĝ“ aynı anlamda Orhun Yazıtları (735) : *Témirkapıĝka tegi süledim [Demirkapıya değin savaştım]*, [Divan-i Lugat-it Türk (1070)], *ķapu* [Codex Cumanicus (1300)] örnekleriyle verilir. Ak Sözlük’te ise bu kelimeyle ilgili olarak “Bir yere giriş çıkışlarda geçilen ve kapama düzeni olan geçit yeri. Türkçe kapamak yüklemine kap- (~ķapa-) kökünden geldiği anlaşılıyor. Orta Çađ Türkçesinde ķapug şekliyle ifade edilmiştir. Kıpçakķada ķapu veya ķapı sözü kullanılmıştır. Azerice ve Türkmencede ĝapı denilmiştir.” ifadelerine yer verilir. Gülensoy, eserinde bu kelimenin farklı kaynaklardaki kullanımlarını verir ve kelimenin anlamını “bir yere girip çıkarken geçilen yer” biçiminde açıklar. (Gülensoy, 2011: 460) Kelimeye Eski Anadolu Türkçesinin tipik özelliklerinden olan sözsonu yuvarlak “u” sesi bulunmasından dolayı bu kelime ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ķaraltı : Karanlık.

Bu kelime TS’de madde başı olarak “ķaraldu” olarak verilmektedir. (TS, 2009: 2266) DS’de bu kelimeyle ilgili olarak yedi adet madde başına yer verilir ve kelimeyle ilgili anlam “yağmur rüzgar ve güneşten korunan gölgelik yer anlamı” biçiminde verilir. (DS,

1993: 2649) Türkçe Sözlük'te kelimeye şu üç anlam verilir: "Uzaklık ve karanlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz/ koyu renkli biçim/ silüet" anlamı verilir. Diğer anlamlar ise "Hafif karanlık ve leke" biçimlerinde verilir. Özavşar, Marzubanname Tercümesi'nde bu kelimenin "karaldu" biçiminde kullanıldığını belirtir. (Özavşar, 2009: 294) Gülensoy eserinde kelimeyi "kara+r-tı" şeklinde tahlil eder ve kelimenin "belli belirsiz koyu renkli biçim, gölgelik, siyah yeldirme, kara yağmur bulutu, sıkıntı, evcil hayvanlar, dikiş" biçimlerinde verir. (Gülensoy, 2011: 465) Kelime, orta hecesinde barındırdığı "l" sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

kaşan- : İşemek.

DLT'de bu kelime için "qaşandı, at qaşandı" şeklinde verilen madde başında "At başka bir hayvan da olabilir, ama özellikle atı işedi." örneğine yer verilir. (DLT, 2005: 410) Eyüboğlu, Uygur Türkçesinde sidik anlamında kullanılan kaşanıg kelimesinin kökü olan "kaş-tır, kaşanmak" fiilinin daha çok kişneyen atlar için kullanıldığını ve bu kelimenin atların kişnemesi anlamına geldiğini belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 383) TS'de "kaşardırmak" kelimeyi "büyük hayvanları işetmek" şeklinde geçer. (TS, 2009: 2328) DS'de ise "kaşanmak" kelimesinin anlamı "at, eşek işemesi" olarak verilir. (DS, 1993: 2678) TDK Sözlüğü'nde ise "kaşan" fiiline "hizmet veya binek hayvanların durup işemesi." anlamı verilir. Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

kızılca : Altın.

Yeni Tarama Sözlüğü'nde bu kelimenin anlamı "altın (para)" olarak verilir. (YTS, 1983: 139) Eyüboğlu, kelimenin Anadolu halk ağzında "al" şeklinde kullanıldığını belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 415) Nişanyan Sözlüğü'ne göre bu kelime Eski Türkçe kızıl veya kızıl "kızıl, kan rengi" kelimesinden evrilmiştir. Bu kelime Eski Türkçede aynı anlama gelen ve yazılı örneği bulunmayan *kızıg biçiminden Eski Türkçe +Il ekiyle türetilmiştir. Etimoloji- Türkçe Sözlük'te kızıl/kırmızı anlamları verilen kelimenin kullanımına şu örnek verilir: Orhun Yazıtları (735) : kızıl kanım tökti kara terim yögürdi. Gülensoy, eserinde bu kelimeyi "kız+ıl+ca" biçiminde tahlil etmiş ve kelimenin anlamını "kızıla çalar, az kızıl" biçimlerinde vermiştir. Bu kelimeyle ilgili olarak yapılan "En Eski Türk Dilinin Metal Adları İle İlgili Sözvarlığı" adlı çalışmada şu ifadeler yer verilir: "Kelimenin türemiş olduğu çok net gözükmemektedir ve köken olarak Türkçe *kır- 'kızır-, kız-' ve *kırıl 'kızıl' ile bağlantılıdır. Oğuz grubunda 'altın' anlamını görmekteyiz: Azerice gızıl 'altın', altın kelimesinin eş anlamlısı Türkmence giğl 'altın'dır. Türkmence kelime yapıları ve frazeologizmlerini öğrenirken bu kelimenin ilk ve esas olduğu, metal çeşidi (çelik, sarı renkte olan bakır çinko alaşımı) anlamına geldiğini düşünmekteyiz." (Aleksyeviç, 2015: 229-242) . Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

ko-: Koymak, bırakmak.

Bu kelimeye bu biçimiyle madde başı olarak sadece Eyüboğlu'nun eserinde yer verilmiştir. Kelimenin "komak" fiili şeklinde kullanıldığı belirtilir. Kelimeye "bir yere bırakmak, yerleştirmek, oturtmak, bir nesneye yer yapmak, salıvermek, başıboş bırakmak, engellemek" anlamları verilir. Ayrıca; Eyüboğlu "komak" eyleminin "koymak" karşılığı söylenmesinin koy (oyuk, kuyu, çukur) kökünden gelen koymak ile anlamdaş olmadığını belirtir. Ona göre kelimeye bulunan "y" sesi ayrı anlam taşıyan iki kelimeyi biçimsel

olarak yan yana getirmiş, anlam birlikteliği yaratmamıştır. (Eyüboğlu, 1991: 424) DLT'de bu kelime için üç ayrı madde başı kullanılmıştır. Bunlar; koy-, kod-, kot-fiilleridir. (DLT, 2005: 434) İncelediğimiz eserde bu kelimeyle koy fiili ikili kullanım olarak önümüze çıkar. Kelime, söz sonunda “y” sesini barındırmamasından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

miñ : Bin sayısı.

Bu kelime ilk olarak Orhon Yazıtları'nda geçer. DLT'de “mirig” şeklinde verilen kelimenin anlamı “bin sayısı” olarak verilir ve örnek olarak şu atasözü verilir: “Birin birin mirig bolur, tama tama kol bolur: Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur. Bu atasözü birine az olsa bile bir şeyi kabulden çekinmemesini öğütlemek için kullanılır.” (DLT, 2005: 344) Etimoloji- Türkçe Sözlük'te kelimenin kökeni ile ilgili olarak “Eski Türkçe biñ veya bıñ kelimesinden evrilmiştir.” ifadelerine yer verilir. Kelimenin diğer Türk lehçelerindeki kullanımı Hikmet Koraş'ın çalışmasına göre şu şekildedir: “Gagavuzca-bin, Azerice-min, Türkmence-mün, Özbekçe-ming, Yeni Uygur Türkçesi-min, Kazakça-min, Kırgızca-min, Nogayca-min, Tatarca-men, Başkurtça-min ve Kumanca-min” (Koraş, 2014: 214) Ayrıca; eserin yazıldığı yıl (1304) dikkate alındığında bu kelimenin Oğuzca ses özellikleri bağlamında sözbaşı “b” ile yazılmamış olması dikkat çekici bir unsurdur. Bu kelime sözbaşı “m” ve sözsonu “ñ” seslerini barındırmasından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

oşal : Tembel, gâfil.

EUTS'de madde başına “usal” biçiminde alınan kelimeye “gamsız, kedersiz, keyifli” anlamları verilir. (EUTS, 1968: 267) TS'de “usal” kelimeyi “ihmal edilecek nitelikte önemsiz” şeklinde geçer ve bu kelimenin birlikte kullanıldığı yardımcı fiiller “olmak, tutmak” biçiminde verilir. (TS, 2009: 3988) Kelimeye, DLT'de “savsak özen göstermeyen kimse” anlamları verilir. (DLT, 2005: 362) KB'de ise “İkinci usal bolma sağ tut oduğ/sağa tegmesün bir müfaca yoğuğ.” örneğinde olduğu gibi “gaflette olmak” anlamında kullanılır. Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

otağ: Çadır.

Eyüboğlu eserinde bu kelimenin ateş anlamındaki “ot” kelimesinden türediğini belirterek kelimenin tahlilini ot-ağ şeklinde yapar. Anlam olarak ise kelimeye “ateş yakılıp oturlan yer, ocak olan yer” anlamını verir. Ayrıca; kelimenin Farsça “çader (çadır)” kelimesinden ödünçlendiği belirtilir. (Eyüboğlu, 2011: 515) TS'de kelimeye “çadır, büyüklere mahsus çadır” anlamı verilir. (TS, 2009: 3022) DLT'de bu kelime “çadır” biçiminde geçer . (DLT, 2005: 344) KB'de de “çadır” olarak kullanılır. Etimoloji-Türkçe Sözlük'te kelimenin kökeni ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilir: “Eski Türkçe ota- (ateş yakmak, duman tütmek) fiilinden +Ig sonekiyle türetilmiştir.” Gülsensoy, eserinde bu kelimeyi diğer kullanımlarıyla beraber “otağ-otak-otah” biçimlerinde madde başı olarak vermiş ve Tarama Sözlüğü'nde “otağ-otak” biçimlerinde verilen ve “büyük ve süslü çadır” anlamlarında kullanılan kelimenin ilgili maddesinde belirtildiği gibi Farsça kökenli olmadığını, kelimedeki söziçi (-t/-d-) gelişimiyle beraber sözsonu (-g) sesinin düşmesiyle kelimenin oda biçimini aldığını belirtmiştir. Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

ögür-: Ögürmek.

Eyüboğlu eserinde bu kelimenin “ög/ök” kökünden türediğini belirterek kelimeyi “ög-ü-r” şeklinde tahlil eder. Kelimenin açıklaması ile ilgili olarak “Sesin göğüsten çıkması nedeniyle, göğüs (ök/ög) ile bağlantılı sayılır. Oysa; ög sesinde doğal ses, yansıma ses olma niteliği ağır basıyor. Ögürürken çıkan doğal sesin ögr yansıması verişi bu kanıyı pekiştiriyor.” ifadelerine yer verilir. (Eyüboğlu, 1991: 525) TS’de kelimeye “böğürmek, bağırarak, yüksek sesle haykırmak” anlamları verilir. (TS, 2009: 3067) Tietze etimoloji sözlüğünde bu kelimeye “bağırıp çağırarak” anlamlarını verir ve bu kelimenin türevlerini “ögürde-, ögürt-, ögürtü” biçimlerinde sıralar. (Tietze, 2009: 206) Gülensoy, bu kelimenin anlamını “kusarken veya kusacak gibi ögürtü sesi çıkarmak” şeklinde vererek bu kelimenin yansıma bir kelime olduğunu bildirir. Gülensoy tarafından kelimenin tahlili “ö+kır” biçiminde yapılır. Bu tahlile göre “ö” yansımadır, “+kır” eki ise Talat Tekin’in verdiği hıçkır-, kıyır-, sıkır- örnekleriyle pekiştirilerek açıklanır. (Gülensoy, 2011: 654-655) Kelime içseste barındırdığı “g” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

öñ : Ön taraf, doğu.

Bu kelime Türk dili tarihinde ilk olarak Orhon Yazıtları’nda geçmektedir. Talat Tekin bu kelimeye “ileri, doğu” anlamlarını verir. (Tekin, 1998: 165) EUTS’de kelimenin Uygur Türkçesindeki kullanımlarına göre kelimeye farklı farklı anlamlar verilir. Bunlar; “renk, ön taraf, önce, doğu, sahra, çöl” şeklindedir. (EUTS, 1968: 151) Eyüboğlu ise kelimenin yön bildirmesi ile ilgili olarak eserinde şu ifadeler yer verir: “Türkçe yön bildiren kelimelerin oluşmasında güneş ilke olarak alındığına göre öñ kelimeyi doğu anlamını içerir. Nitekim; sağ güney, sol kuzey karşılığı söylenir. Ön doğuyu, arka batıyı gösterir.” (Eyüboğlu: 1991: 529) TS’de kelimeye “önce, mukaddem, evvel” anlamları verilir. (TS, 2009: 3087) Gülensoy, eserinde bu kelimeye “bir şeyin esas tutulan yüzü” anlamını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 662) Kelime, “ñ” sesinden dolayı ses düzeyinde; kelimenin “doğu” anlamının günümüzde kullanılmamasından dolayı da anlam düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

şagrı : Atın beli ve kuyruğu arasındaki bölüm.

Eyüboğlu eserinde kelimenin farklı anlamlarını verir ve bu kelimenin Türkçe kökenli olduğunu belirtir. “Günümüz Farsçasında şagrı kelimeyi geçiyorsa da kökeni Türkçedir.” Ayrıca; kelimenin kökünün “sağ-” olduğu ve kelimenin “r ve ı” ekleriyle türediği belirtilir. (Eyüboğlu, 1991: 573) DLT’de bu kelimeye “herhangi bir şeyin derisi ya da yüzeyi” anlamı verilir ve örnek olarak “*yer şagrısı*: yeryüzü” verilir. (DLT, 2005: 464) Hasan Eren, sözlüğünde bu kelimenin iki farklı kullanımının olduğunu belirtmiş ve şu ifadeler yer vermiştir: “Hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm. / Kalın deri.” Eserde kelimenin bazı ağızlarda “dağın tepesine yakın yokuş yer” anlamında kullanıldığı belirtilir. Ayrıca; diğer Türk lehçeleriyle ilgisi bakımından bu kelimenin Eski Kıpçakçada kullanıldığı belirtilmiş ve Yakutçada söz başı y-’lerin söz başı s-’ye dönüşmesi olayının bu kelimedede olmadığı ve kelimenin “sarı” şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir. Eren’e göre bu kelimenin Moğolca kökenli olduğu açıktır ve Farsçada kullanılan “şagrı” biçimi Türkçeden alınmıştır. (ETDES, 2020: 349) Gülensoy, kelimenin

tahlilini “sag+rı” biçiminde yapar ve kelimeye “memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm” şeklinde anlamlandırır. (Gülensoy, 2011: 349) Kelime, sözbaşı “ş” sesi ve söziçinde kullanılan “ğ” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

şalık : Eski bir savaş aleti, çomak, gürz.

Eyüboğlu, eserinde bu kelimenin sal-ık şeklinde Türkçe salmak fiilinden türediğini ve anlamının “ucuna kısa zincirlerle demir bağlanan eski bir savaş aracı” olduğunu belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 577) TS’de bu kelimeye “Ucunda kısa zincirlere bağlı birkaç demir yuvarlağı bulunan sopadan ibaret eski savaş âleti, çomak, şeşper, gürz” anlamı verilir. (TS, 2009: 3266) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

şavul -: Kendini tehlikeden korumak.

Bu kelime TS’de “savuşturulmak, geçiştirilmek, atlatılmak, bertaraf edilmek” anlamlarında kullanılmıştır. (TS, 2009: 3345) Eyüboğlu savmak fiilini “uzaklaştırmak, gitmesini sağlamak, kovmak, geçmek, kurtulmak” anlamlarında kullanır. (Eyüboğlu, 1991: 586) Nişanyan Sözlüğü’ne göre bu kelime Eski Türkçe savul “gitmek, uzaklaşmak” fiili ile eş kökenlidir ve bu fiil Eski Türkçe sal- “göndermek, uzaklaştırmak” fiilinden türetilmiştir. Yine Nişanyan’a göre Kaşgari’de geçen Eski Türkçe “sawul- ve sawur-” biçimlerinin “sal” fiilinden dissimilasyon yoluyla oluştuğu açıktır ve bu fiilin yalın biçimine 14. yy’dan önce rastlanmaz. Eserde bu kelimeyle ilgili olarak verilen örnekler şu şekildedir: “Eski Türkçe: savul- [Kaşgari, Divan-i Lugati’t-Türk, 1073] / kün sawuldı [güneş batmaya başladı] / könlüm aña sawuldı [gönlüm ona meyletti] / Kıpçakça: [Ebu Hayyan, Kitabu'l-İdrak, 1312] sawdı: hawwala [savdı, gönderdi] / Çağatayca: [Pavet de Courteille, Dictionnaire Turc Oriental, 1500 yılından önce] savmak: enlever, ôter, finir, achever. / Türkiye Türkçesi: [Amasyalı Mahmud b. İbrahim, Miftahu'l-Luga, 1512 yılından önce] megesrân [Fa.]: Sinek salacak [= savacak], mizebbe ma'nāsına. / Türkiye Türkçesi: [Meninski, Thesaurus, 1680] savmak, salmak. Gülensoy “sav-(u)l” biçiminde tahlil ettiği kelimenin anlamını “bir şeyden çekinerek bulunduğu yerden uzaklaşmak” şeklinde verir. (Gülensoy, 2011: 743) Bu kelime sözbaşında bulunan “ş” sesinden dolayı ses düzeyinde; “kendini korumak” anlamından dolayı da anlam düzeyinde arkaik özellikler göstermektedir.

şıga-: Sıvamak.

Eyüboğlu eserinde bu kelimenin “suv (su)” kökünden türediğini belirterek kelimenin anlamını “duvarın yüzeyini su ile düzleştirmek, pürüzleri gidermek.” şeklinde verir. (Eyüboğlu, 1991: 598) DLT’de bu kelime için “aynı zamanda bir şeyin üzerinde el gezdirilerek tanımlanmasını, hissedilmesini anlatmak için kullanılır.” ifadelerine yer verilir. (DLT, 2005: 490) TS’de ise kelimeye “sıvamak” anlamı verilir. (TS, 2009: 3403) Gülensoy kelimenin anlamını “sıvamak, kıvırmak” biçiminde verir ve kelimenin tahlilini ise kelimenin DLT’deki kullanımlarını göz önünde bulundurarak “sı(t)-ga” biçiminde verir. (Gülensoy, 2011: 764) Kelime, sözbaşında bulunan “ş” ve söziçinde bulunan “ğ” seslerinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

şın-: Bozguna uğramak, hezimeteye uğramak, yenilmek.

EUTS'de bu kelimeye “kırılmak parçalanmak, sınımak” anlamları verilmiştir. (EUTS, 1968: 203) Eyüboğlu “sı-mak” şeklinde tahlil edilen kelimeye “kırmak, dağıtmak” anlamlarını vermiştir. Ayrıca; kelimenin “sıdımak” şeklinde de kullanıldığı belirtilerek Anadolu Türkçesinde 13. yüzyıldan beri kullanıldığı ifade edilir. (Eyüboğlu, 1991: 596) TS'de kelimeye “kırmak” anlamı verilir. (TS, 2009: 3434) Bu kelime Karahanlı Türkçesi Dönemi'nin önemli eserlerinde (DLT, AH ve KB) “kırılmak, bozulmak, yıkılmak” anlamlarında kullanılır. Bu kelime incelediğimiz eserde daha çok ayrıntılı betimlemelerle ifade edilen savaş sahnelerinde “bozguna uğratmak, kırmak” anlamlarında kullanılmıştır. Gülensoy eserinde kelimeye “kırılmak” anlamını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 768) Kelimenin bu anlamdaki kullanımına Osmanlılar ile Sırplar arasında yapılan, Sırpların yenilgisiyle (bozguna uğratılmasıyla) sonuçlanan ve tarihî kaynaklarda “Sırp Sındığı” olarak adlandırılan savaşın adını örnek olarak verebiliriz. Bu kelime sözbaşında bulunan “ş” sesinden dolayı ses düzeyinde, “bozguna uğramak, yenilmek” anlamlarından dolayı da anlam düzeyinde arkaik özellikler göstermektedir.

sırça : Cam, billur.

EUTS'de “sırça” olarak geçen kelime “ayna, cam” olarak anlamlandırılmıştır. (EUTS, 1968: 204) Eyüboğlu bu kelimenin “sır” (boya, parlama) kelimesinden türediğini belirterek kelimenin tahlilini “sır-ç-ga” biçiminde vermiştir. (Eyüboğlu, 1991: 597) TS'de kelimeye “cam, billur” anlamları verilmiştir. (TS, 2009: 3457) DS'de kelimenin “renkli camdan bilezik” anlamında kullanılan “sırça, sırçak” biçimlerine yer verilmiştir. (DS, 1993: 3615) DLT'de ise kelimeye “cam” anlamı verilmiştir. (DLT, 2005: 491) Gülensoy bu kelimeyi “sır+ça” şeklinde tahlil etmiş ve kelimeye “cam, camdan yapılmış” anlamlarını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 770) Bu kelime sözbaşında bulunan “ş” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

tağıl- : Dağılmak.

Eyüboğlu, bu kelimenin “tağ” kelimesinden türediğini ve kök anlamının “bölünme, ayrılma, genişleme” olduğunu belirterek kelimenin tahlilini “tağ-a-l-mak/tağalmak-dağılmak” şeklinde verir. Ayrıca; bu kelimenin türevleri olarak “dağılım, dağılıp, dağılık, dağınlık” kelimelerine yer verilir. (Eyüboğlu, 1991: 158) Nişanyan Sözlük'te bu kelimenin Eski Türkçe tarıl- “dağılmak” fiili ile eş kökenli olduğu belirtilir ve bu fiilin Eski Türkçe tar- “dağıtmak” fiilinden yine Eski Türkçe “+Il-“ ekiyle türetildiği belirtilir. Kelimenin kullanıldığı kaynaklar ise şu şekilde verilir: “Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] tarıldı neñ [dağıldı, parçalara ayrıldı] / Kıpçakça: [Ebu Hayyan, Kitabu'l-İdrak, 1312] tağaldı: tafarrağa / Türkiye Türkçesi: [Aşık Paşa, Garib-name, 1330] bu halk cümle bir evden geldiler / gelübenin dünyâda tağıldılar.” Kelime, sözbaşında bulunan ötümsüz “t” sesi ve sözcüğünde bulunan “ğ” sesi nedeniyle arkaik özellik göstermektedir.

taşra : Dışarı.

Bu kelimeye ilk olarak Orhon Yazıtları'nda rastlanmaktadır. Yazıtlarda kelime “taş(dış)” biçimindeki ad köküne gelen yön gösterme ekiyle “+gArU” türetilerek “taşgaru” biçiminde kullanılmıştır. EUTS'de kelimeye “dış, hariç” anlamlandırması

yapılmıştır. (EUTS, 1968: 227) TS'de bu kelime kelimenin söz başı t- sesinin tonlu biçimi olan “daşra” kelimesiyle birlikte verilmiştir. (TS, 2009: 3769) DS'ye göre bu kelime Anadolu ağızlarında “taşra, taşıra ve taşura” biçimlerinde kullanılmaktadır. (DS, 1993: 3840) KB'de bu kelimenin “taşırta ve taşirtin” biçimindeki kullanımları da mevcuttur. Eyüboğlu kelimenin tahlilini “taş+ra” biçiminde vermiş ve kelimenin kök anlamının “dışta kalan, dışarda olan, ötede duran” olduğunu belirtmiştir. Nişanyan Sözlük'te kelimenin Eski Türkçe “taşgaru (dışarı)” kelimesinden evrildiği ve Eski Türkçe “taş (dış)” kelimesinden Eski Türkçe “+(g)ArU” ekiyle türetildiği belirtilir. Kelimenin kullanıldığı örnek kaynaklar şu şekilde verilir: “Eski Türkçe: [Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü, 1000 yılından önce] taşgaru ilinçüke atlanturdu érdi [şehir dışına gezmeye atla gitmiş idi] / Kıpçakça: [Codex Cumanicus, 1303] estra & foras - Tr: tascari [taşkarı] / Türkiye Türkçesi: [Meninski, Thesaurus, 1680] dışarı یرشط vulg. pro taşra: Extra, exterior.” Etimoloji-Türkçe Sözlük'te ise “taşgaru” kelimesi yön zarfı olarak belirtilir ve örnek olarak “[Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü (1000 yılından önce) : taşgaru ilinçüke atlanturdu érdi [şehir dışına gezmeye atla gitmiş idi]] / taşra [Divan-i Lugat-it Türk (1070)] taşgaru/taşgarı/taşkaru/daşgarı/taşra / Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (1400 yılından önce)] taşra / [Dede Korkut Kitabı (1400 yılından önce) : Dedem kapuyu açdı, Delü Karçar taşra çıkdı]” ifadelerine yer verilir. Gülensoy bu kelimeye “bir ülkenin başşehri veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi, dışarlık” anlamlarını verir. (Gülensoy, 2011: 867) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

ṭayan- : Dayanmak.

DLT'de “tayandı” biçiminde madde başı olarak kullanılan kelime “ol manga tayandı: O, bana dayandı, yaslandı. Herhangi bir şeye yaslanmayı anlatmak” biçiminde açıklanır. (DLT, 2005: 544) Eyüboğlu, kelimenin “tay/day” kelimesinden türediğini belirtir ve kelimeyi “day-a-n” biçiminde tahlil ederek kelimenin kök anlamını “bir nesneye yaslanmak, ağırlık vermek, yıkılmadan durmak.” şeklinde verir. Ayrıca; kelimenin anlam genişlemesi yoluyla “güvenmek, inanmak, varlığını sürdürmek” gibi anlamlar kazandığı belirtilir. (Eyüboğlu, 1991: 649) Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “ṭ” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ṭoğan : Bir kuş cinsi, doğan.

Eyüboğlu, bu kelimenin “doğmak” eyleminden türediğini ve kelimenin kök anlamının “ortaya çıkan, görünen, doğmuş olan” olduğunu belirterek anlam genişlemesi yoluyla “kuş ismi” olduğunu belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 193) Bu kelime aynı biçimde KB'de kullanılmıştır. Nişanyan Sözlük'te bu kelimenin Eski Türkçe toğan veya tuğan kuş biçimlerinde “yırtıcı kuş veya bir tür yırtıcı kuş” kelimesinden evrildiği ve Eski Türkçe toğ- veya tuğ- “yükselmek” fiilinden türetilmiş olduğu belirtilir. Kelimenin kullanıldığı kaynaklar ise şu şekilde verilir: Eski Türkçe: [Irk Bitig, 900 yılından önce] toğan kuş tabışğan kapmış [doğan kuşu tavşan tutmuş] / Kıpçakça: [anonim, Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî, 1343] toğan: al-cārih [yırtıcı kuş] Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “ṭ” sesi ve söziçinde barındırdığı “ğ” seslerinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

toğrı : Doğru.

Bu kelime EUTS'de “togru” şeklinde geçmektedir. (EUTS, 1968: 243) Kelime DLT'de “toguru/togrı” biçimlerinde "direkt, düz (zarf)" anlamlarında verilir. (DLT, 2005: 575) Nişanyan Sözlük'te ise kelimenin Eski Türkçe “toğru veya toğuru” (geçerek, boyunca) kelimesinden evrildiği belirtilir. Kelimenin kullanıldığı kaynaklar şu şekilde verilir: “éki yañıka kün toguru süñüşdüm [ayın ikinci günü gün boyu savaştım] / Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] toğru [bıçak ve kılıç gibi şeylerin kabza içine giren uzantısı] / Orta Türkçe: [İbni Mühenna, Lugatı, 1310 yılından önce] toğru ayttı: şadağa [doğru söyledi]” Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi, söziçinde barındırdığı “ğ” ve sözsonunda barındırdığı düz “ı” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

toğşan : Doksan.

Hasan Eren, bu kelimenin diğer Türk lehçelerindeki kullanımını “Türkmençe-toğşan, Nogayca-toksan, Karakalpakça-toksan, Kırgızca tokson, Şorca toğuş, Altayca-toğuzan, Sarı Uygur-toksan, Yakutça toğuş uon, Çuvaşça-taxarvunna” şeklinde verir. (ETDES, 2020: 116) Köktürkçe ve Uygurcada seksen ve doksan sayılarının kullanımı şu şekildedir: Önce birler basamağındaki sayı söylenir sonra da on kelimeyi söylenir. Bu bağlamda bu sayının söz konusu dönemlerde tokuz on biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Eren'e göre bu sayı tokuz on biçiminin birleşmesiyle “tokzon-tokson-toksan-doksan” şeklinde gelişmiştir. Ayrıca; eserde Rasanen'in eserinden alınan bilgilere göre Karaçaycada bu sayının “türt cıyırma bla on/dört yirmi ile on” şeklinde kullanıldığı belirtilir. (ETDES, 2020: 117) Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi ve söziçinde barındırdığı “k” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellikler göstermektedir.

toğun- : Dokunmak.

Eserde yine söz başı tonsuz “t” sesi ile kullanılan bir başka eylem “toğun” eylemidir. Eyüboğlu kelimenin kökünü “tog” olarak verir ve kök anlamlarını ise “vurma, dövme, ezme, basma” olarak sıralar. (Eyüboğlu, 1991: 196) Gülensoy, bu kelimenin anlamını “dokunmak” biçiminde verir. (Gülensoy, 2011: 906) Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi ve söziçinde barındırdığı “k” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

toğuz : Dokuz.

Bu kelime Orhon Türkçesinde günümüzde kullandığımız dokuz sayısının ilk şekli olarak tokuz şeklinde geçer. EUTS'de de bu kelime tokuz şeklinde kullanılmıştır. (EUTS, 1968: 245) TS'de kelimeye madde başı olarak yer verilmiştir. (TS, 2009: 3817) Eyüboğlu'na göre genel görüş olarak dokuz kelimesinin kökünü oluşturan togu/toğu/toku eski Türklerde bir geleneğin imidir ve Türk boylarının simgesidir. Ancak; ona göre bu sayının kökeninde nesnel bir varlık, nesnel bir olay saklıdır ve bu sayı soyut değildir. Sonda görülen z sesi ogu-z kelimesinde olduğu gibi ektir ve Eyüboğlu bu kelimenin kesinliğe varmış bir açıklaması yoktur. (Eyüboğlu, 1991: 196) Hasan Eren kelimenin diğer Türk lehçelerindeki biçimini “Nogay-toğız, Balkan-toğuz, Özbekçe tokkiz, Kazakça toğuz, Kumanca-toğuz, Sayan-toğıs, Başkurtça-tuğız, Yakutça-toğuş, Çuvaşça-taxar” şekillerinde verdikten sonra Kazakların bu kelimeyi “armağan” anlamında da

kullandıklarını belirtir. Yine Eren'in verdiği bilgilere göre Clauson sekiz, dokuz, otuz gibi sayı adlarında ikiz ünlüler geçtiğini belirtmiş ve Rasanen de sayı adlarında geminationdan söz etmiştir. (ETDES, 2020: 117) Bu kelime Türkçe ile Çuvaşça arasındaki “z/r” ses denklikleri bağlamında veri olarak kullanılmıştır. Nitekim; Eski Türkçede genel olarak “tokuz” biçiminde kullanılan bu kelime Çuvaşçada ve bu dilin devamı olan Bulgarcada “r’li” (tokur) biçimde kullanılmıştır. Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi ve söziçinde barındırdığı “k” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

tol-: Dolmak.

Günümüzde “dol-” biçiminde kullanılan bu eylem eserde söz başı tonsuz “t” sesi ile kullanılmıştır. Eyüboğlu kelimenin kök anlamının “ girme, kaplama, doldurma, yığma” bildirdiğini belirtir. (Eyüboğlu, 1991: 197) Nişanyan Sözlük’te kelimeyle ilgili olarak şu ifadeler yer verir: “Eski Türkçe tol- “dolmak, dolu olmak” fiilinden evrilmiştir. Bu fiil Eski Türkçe tod- veya to- “dolmak, kabarmak” fiilinden Eski Türkçe +II- ekiyle türetilmiştir.” Kelimenin kullanıldığı kaynak ise şekilde verilir: “Eski Türkçe: [Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü, 1000 yılından önce] tegre tolu tururlar érti [etrafi doldurup duruyorlardı]. Bu kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

tolaş-: Dolaşmak.

TS’de bu kelime “tolaşmak/dolaşmak” biçimlerinde yer alır. (TS, 2009: 3817) Eyüboğlu, kelimenin kökünün “tol/dol” olduğunu belirtir ve kelimenin kök anlamını “kendi kendini dolamak, bir yöreyi, çevresini gezerek sarmak, kuşatmak, işini kendi kendine yapmak” olarak verir. (Eyüboğlu, 1991: 197) Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

ton : Giysi, elbise.

Orhun Yazıtları’nda kullanılan bu kelimenin anlamı elbisedir. TS’de kelimenin Saka dilinde “thauna” biçiminde kullanıldığı belirtilerek kelimeye ilk anlam olarak “elbise, kılık kıyafet”, ikinci anlam olarak da “renk” anlamı verilir. (TS, 2009: 3820) Bu kelime, EUTS’de “giyecek, elbise, don” anlamındadır. (EUTS, 1968: 246) Eyüboğlu, kelimenin Eski Türkçedeki tonagu/tonangu (giyecek, giysi), tonlug (giyinmiş, giysili), toon (don, giysi, giyecek) biçimlerini vermiş ve kelimenin diğer dillerdeki karşılıklarını şu şekilde sıralamıştır: “Latince-tunica (iç giyeceği), Fransızca-tunique, Almanca-tunika, Farsça-câme, Arapça-libas.” (Eyüboğlu, 1991: 199) Hasan Eren bu kelimenin diğer Türk lehçelerindeki kullanımlarını şu şekilde belirtir: “Türkmence-dôn (giysi), Balkarca-ton (kürk), Karakalpakça-ton (kürk), Kzakça-ton (kürk), Nogayça-ton (kürk), Kırgızca-ton (gocuk), Altayca-ton (kürk)” Ayrıca; eserde bu kelimenin Rusçaya “tun” olarak geçtiği ancak Vasmer’in eserinde kelimenin etimolojisini vermediği belirtilir. Eren bu kelimenin yaygın bir inanca göre Sakacadan alındığını belirtir. Kelimenin Çince den alındığına dair görüşlerin de bulunduğu belirtilir. (ETDES, 2020: 119) DLT’de “ton” biçiminde verilen kelimenin anlamı “giysi” şeklinde açıklanır. (DLT, 2005: 577) Bu kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir. Ayrıca; bu kelime günümüzde “iç giyim” anlamında kullanıldığı için anlam daralmasına uğramıştır.

toptolı : Dopdolu.

DLT'de bu kelimeye “Neredeyse taşacak biçimde dolu olan herhangi bir şeyi anlatmak” anlamı verilir. (DLT, 2005: 576) EUTS'de “tolu” şeklinde madde başı olarak kullanılan kelimeye “tam dolu” anlamı verilmiştir. (EUTS, 1968: 247) TS'de ise “tolu” şeklinde verilen kelimeye “dolu” anlamı verilir. (TS, 2009: 3817) Kelime, sözbaşında ve söziçinde barındırdığı ötümsüz “t” seslerinden ve sözsonunda bulunan dar “ı” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

toştogrı : Dosdoğru.

Bu kelime YTS'de “dosdoğru” olarak anlamlandırılmıştır. (YTS, 1983: 211) Eyüboğlu, kelimenin “dos” pekiştirme ön ekiyle “doğru” kelimesinin bir araya gelmesiyle dos-doğru biçiminde kullanıldığını ve kelimenin anlamının “çok doğru, apaçık doğru, tartışmasız doğru” olduğunu belirtir. Ayrıca; bu kelime “dos” biçiminde olduğu gibi öntakıların önad niteliğinde olduğu ve kelimenin ses uyumuna göre biçimlendikleri belirtilmiştir. (Eyüboğlu, 1991: 200) Kelime, sözbaşında ve söziçinde barındırdığı ötümsüz “t” sesleri, söziçinde barındırdığı “ğ” sesi ve sözsonunda bulunan dar “ı” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

tuy -: Duymak.

EUTS'de bu kelimeye iki anlam verilmiştir. Bunlar; “duymak, tanımak ve hissetmek” anlamlarıdır. (EUTS, 1968: 256) DLT'de kelimeye “sezmek” anlamı verilmiştir. (DLT, 2005: 600) YTS'de kelimenin ettirgenlik hâli olan “tuydurmak” biçimine madde başı olarak yer verilmiş ve kelimeye “duymak, hissettirmek” anlamları verilmiştir. (YTS, 1983: 215) Nişanyan Sözlük'te “Eski Türkçe tuy- “hissetmek, anlamak, fark etmek” fiilinden evrilmiştir.” açıklamasına yer verilir. Kelimenin kullanıldığı yerler ile ilgili olarak şu dönemlere ve eserlere yer verilir: “Eski Türkçe: [Irk Bitig, 900 yılından önce] turņa kuş tüşnekiçe konmış, tuymatın tuzakka ilinmiş [turna kuşu tüneğine konmuş, anlamadan tuzağa yakalanmış] Eski Türkçe: [Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation, 1000 yılından önce] tuyunmuş [idrak etmiş, uyanmış], tuyuş (...) tuyurkap [fark edip] (...) tuyumsuzun [fark edilmeden] Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divan-i Lugat-i Türk, 1073] er ışın tuydu [adam işi sezdi, gizli şeyi farkettiler] Türkiye Türkçesi: [Lugat-i Halimi, 1477]” Kelime, sözbaşında barındırdığı ötümsüz “t” sesi nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

uyhu : Uyku.

Eserde birçok kelime ikili kullanıma rastlanmaktadır. Uyku kelimesi bunlardan biridir. TS'de “uyhu” biçimine madde olarak rastlanır. (TS, 2009: 4038) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'ne göre bu kelimenin diğer lehçelerdeki kullanımı şu şekildedir: “Kırgızca ve Uygurca-uyku, Kazakça-uykı, Türkmençe-ukı, Başkurtça-yoko. (KTLS, 1991: 922) Eyüboğlu kelimenin “uduk” biçiminden geliştiğini ve kelime sürekli bir ses dönüşmesi olduğunu vurgular. (Eyüboğlu, 1991: 693) Gülensoy bu kelimenin anlamını “dış uyarılara karşı bilincin bütünüyle veya bir bölümünün yitmesi, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı direnme durumu” şeklinde açıklar. (Gülensoy, 2011: 978) Bu kelime söziçinde barındırdığı hırıltılı “h” sesinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

yalın: Kınından çıkmış, çıplak.

EUTS'de “yalang, yaling” biçimlerinde madde başı olarak yer verilen kelimeye “yalın, çıplak” anlamları verilir. (EUTS, 1968: 281) Eyüboğlu, kelimenin kökünün (yal-) eylemi olduğunu belirtir ve ona göre “yalın” kelimesinde yaygın bir anlam genişlemesi vardır. Bu gelişmenin kaynağı “yalın” diye nitelenen nesnelerin ışınla-ışınısal yansımayla olan bağlantısıdır. Yalının “çıplak” anlamında söylenmesi de bu ışınısal yansımayla ilgilidir. (Eyüboğlu, 1991: 721) DLT'de kelimeye “yalın, kınından çıkarılmış kılıç” anlamı verilmiştir. (DLT, 2005: 653) Gülensoy eserinde bu kelimeye “çıplak” anlamını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 1045) Bu kelime “kınından çıkmış, çıplak” anlamlarından dolayı anlam düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

yalmān göster-: Kılıcını çıkarmak.

Eserde özellikle savaş betimlemelerinde sık kullanılan bu kelimeye TS'de “kınından çekilmiş kılıç göstermek” anlamı verilir. (TS, 2009: 4257) DS'de “yalman” biçiminde madde başı olarak kullanılan kelimeye verilen farklı anlamlar içerisinde incelediğimiz eserle eş değer olan anlam “mızrak ucu” anlamıdır. (DS, 1993: 4148) Gülensoy eserinde bu kelimeye “kesici ve batıcı araçların kesen ve batan bölümü” anlamını vermiştir. (Gülensoy, 2011: 1046) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

yeñ: Giysi kolunun dirsekten aşağı bölümü.

TS'de “giysi kolunun aşağı bölümü” şeklinde anlamlandırılan bu kelimenin “yin, ying” biçimlerinde kullanıldığı da belirtilmiştir. (TS, 2009: 4253) DS'ye göre bu kelime Anadolu ağızlarında “yen, yeñ, yin ve yiñ” biçimlerinde kullanılır. (DS, 1993: 4244) Eyüboğlu, eserinde “yeñg” kelimesini verir ve anlam olarak kelimeyi “yan, giysinin kola yakın bölümü” şeklinde anlamlandırır. (Eyüboğlu, 1991: 750) DLT'de “yen” kelimesine “ giysinin kol üzerine gelen bölümü” anlamı verilir. (DLT, 2005: 684) Hasan Eren, kelimenin anlamını “giysi kolu” olarak verir ve kelimenin diğer Türk lehçelerindeki kullanımını şöyle belirtir: “Türkmence-yeñ, Başkurtça-jin, Nogayca-yeñ, Kırgızca-ceñ, Altayca-yeñ, Özbekçe-yeñ, Tuvaca-çeñ, Çuvaşça-saņa, Eski Kıpçakça-yeñ” Eren, bu kelimenin Orta Türkçeden beri kullanıldığını ve Doerfer'in görüşüne Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtir. (ETDES, 2020: 453) Gülensoy ise bu kelimeye “giysi kolu” anlamını verir. (Gülensoy, 2011: 1119) Bu kelime tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

yohşa: Yoksa.

TS'de madde olarak “yohşa” biçimine “yoksa” anlamı verilmiş ve kelimenin örnek metinlerdeki kullanımları sıralanmıştır. (TS, 2009: 4637) Eyüboğlu kelimeye “yok, olmayan” karşılığını verir. (Eyüboğlu, 1991: 760) Tietze eserinde bu kelimeyi madde başı olarak “yoksa/yohsa/yoksam/yoksama” biçimlerinde vermiş ve kelimeye “aksi takdirde, öyle değilse, öyle olmaması durumunda, acaba” anlamlarını vermiştir. (Tietze, 2009: 396) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'ne göre bu kelimenin lehçelerdeki kullanımı şu şekildedir: Uygurca ve Özbekçe-yoksa, Türkmence-yohsa, Başkurtça -yugiha. (KTLS, 1991: 992) Gülensoy bu kelimeyi “yo-k i-se(*er-se)” biçiminde tahlil eder ve kelimeye “bir düşüncenin, bir davranışın, bir tutumun ters olma ihtimali” anlamını verir. (Gülensoy, 2011: 1154) Bu kelime söziçinde barındırdığı hırıltılı “h” ve “ş” seslerinden dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

SONUÇ

Her dilin bünyesinde dilin yaşına ve diğer dillerle olan etkileşimine bağlı olarak birtakım değişiklikler olur. Bu değişikliklerden biri de önceden aktif bir biçimde kullanımda olan kelimelerin kimi zaman ses veya biçim düzeyinde alternatif ögeyle yer değiştirmesi kimi zaman da kullanımdan düşmesidir. Nitekim; Türk dilinin tarihî dönemlerinde yazılmış olan eserlerde söz konusu değişimlerle ilgili birçok tespit unsuru yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle, Hamzaname'nin 60. cildi üzerine yapılan yüksek lisans tezlerinde yer alan bağlamsal dizin tarafımızca incelenmiş ve toplam 56 kelimedede hem ses hem biçim hem de kelime düzeyinde arkaik (eskicil) unsurlar tespit edilmiştir. Arkaik unsurların tespitinde güncel Türkçe Sözlük esas alınmıştır. Arkaik özellik gösteren kelimelerin bazılarında ses, bazılarında biçim bazılarında ise anlamsal değişiklikler olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre; aḡ, artuḡ, ayaḡ, ayruḡ, beg, çıbık, çoḡ, çuḡa, depe, içerü, ilerü, irtesi, ḡapu, ḡaraltı, ḡo-, miḡ, öḡür, ḡaḡrı, ḡıḡa, ḡırça, taḡıl-, ḡayan-, ḡoḡan, ḡoḡrı, ḡoḡuz, ḡoḡsan, ḡoḡun-, ḡol-, ḡolaḡ-, ḡon, ḡoḡtolı, ḡoḡtoḡrı, ḡuy-, uyhu ve yohsa kelimelerinde ses düzeyinde; imdi ve kadıncık kelimelerinde biçim düzeyinde; az-, çal-, yalın kelimelerinde anlam düzeyinde; anıḡün kelimesinde ses ve biçim düzeyinde ve öḡ, ḡavul-, ḡın- kelimelerinde ses ve anlam düzeyinde arkaik özellikler tespit edilmiştir. Ayrıca; depme, eḡin, ḡaçan, ḡanda, ḡaşan-, ḡızılca, oḡal, otaḡ, ḡalıḡ, taḡra, yalmān ve yeḡ kelimelerinin ise aḡızlarda bölgesel olarak varlıklarını sürdürseler bile ölçünlü Türkçede yer almadıkları belirlenmiştir. Bazı kelimelerin ise Türk dilinin diğer lehçelerinde birtakım değişikliklerle varlığını sürdürdüğü gözlemlenmiş ve çalışmada tespit edilen kelimelerden aḡ-, az-, çal-, ḡaşan-, ḡo-, öḡür-, ḡavul-, ḡıḡa, ḡın-, taḡıl-, ḡayan-, ḡoḡun-, ḡol-, ḡolaḡ, ḡuy- fiillerinin ve yalmān göster- birleşik fiilinin *arkaik fiil*; ayaḡ, ayruḡ, beg, çıbık, çuḡa, depe, depme, eḡin, ḡadıncık, ḡapu, ḡaraltı, ḡızılca, oḡal, otaḡ, ḡaḡrı, ḡalıḡ, ḡırça, ḡoḡan, ḡoḡuz, ḡoḡsan, ḡon, ḡoḡrı, uyhu, yalın, yeḡ kelimelerinin *arkaik isim*; miḡ, irtesi, öḡ kelimelerinin *arkaik sıfat*; ḡanda, ḡaçan kelimelerinin *arkaik zamir*; çoḡ, içerü, ilerü, imdi, taḡra kelimelerinin *arkaik zarf*; anıḡün, artuḡ, yohḡsa kelimelerinin *arkaik edat-baḡlaç grubu*; ḡoḡtolı, ḡoḡtoḡrı kelimelerinin ise arkaik özellik gösteren *pekiştirmeli sıfat* türünde olduğu tespit edilmiştir.

Eserin sözcüklüğü üzerine eserin ikiye ayrılmasıyla yapılan yüksek lisans çalışmalarına göre eserde tekrarsız bir şekilde geçen ve çalışmaların dizininde madde başı olarak verilen toplam 4698 kelimenin eserin yazıldığı dönem itibarı ile Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden oluşturulduğu göz önüne alınırsa eserde kullanılan Türkçe kelimelerden sadece 56 tanesinin arkaik (eskicil) özellik taşıması, eserde kullanılan Türkçenin günümüze yakın olduğuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (2006). *Türkçenin sözcüklüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksoy, Ö. A. ve Dilçin, D. (2009). *Tarama sözlüğü*. (3. bs., C. 1-8). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arikoğlu, E. ve KUULAR, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Artun, E. (2002). *Dini-tasavvufi halk edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (2000). *Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler*. Ankara: Türkoloji Dergisi, 13(1).
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Ankara: Oxford University Press.
- Çetin, E. (2019). *Türkçe çal- ve çap- fiilleri üzerine bir inceleme*. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 375-390.
- Derleme sözlüğü* (1993). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğru, A. ve Kaynak, İ. (1991). *Gagavuz Türkçesinin sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ercilasun A. B. (Ed.) (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)* (Akalin, Ş. H., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1991). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1974). *Türkçedeki eklerin kökeni*. *Türk Dili Dergisi*, 268.
- <http://aksozluk.org/>
- <http://lugatim.com/>
- <http://nisanyansozluk.com/>
- <https://www.etimolojiturkce.com/>
- İmer, K. vd. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2005). *Dîvânu Lüğati't-Türk*. (Yurtsever, S. T., Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Kavcar, C. (1999). *Edebiyat ve eğitim* (3. bs.). Ankara: Engin Yayıncılık.
- Koraş, H. (2014). *Türk lehçelerindeki müşterekler üzerine*. Ankara: TSA, 214.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. ve Aydın, O. (1952). *Anadilden derlemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. (2005). *Türk dillerinde sontakılar*. Ankara: İlmi Araştırmalar.
- Mudrak, O. A. (2015). *En eski Türk dilinin metal adları ile ilgili sözvarlığı* (Atmaca, E. ve Adzhumerova, R., Çev.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 229-242.
- Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin soyağacı*. İstanbul: Everest yayınları.
- Ölmez, M. (1999). *Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler 3. Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 59-65.
- Ölmez, M. (2003). *Çağataycadaki eskicil öğeler üzerine. Mustafa Canpolat Armağanı* içinde (Ata, A. ve Ölmez, M., Ed.). Ankara.
- Özavşar, R. (2009). *Marzubanname Tercümesi metin, çeviri, art zamanlı anlam değişimleri, dizin*. Yayımlanmamış doktora tezi, Diyarbakır.
- Sıvışan, H. İ. (2020). *Hamzanâme (60. cilt/54a-105b) çeviri yazı, dizin*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13.
- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı sprachgeschichtliches und etymologisches wörterbuch des Türkei-Türkischen, osterreichischen akademie der wissenschaften*. Wien.
- Turan, F. (2001). *Eski Oğuzca sözlük Bahşayış lügati*. İstanbul: BAY.
- Türk, O. (2021). *Hamzanamenin 72. cildinde yer alan arkaik kelimeler. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 7(15), 135-148.
- Türkçe sözlük* (2012). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kütahya.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yelten, M. (2013). *Hamza-nâme'nin Okuma Mekânları. Turkish Studies*. 8(9), 151-165.

Yıldız, R. (2019). Hamzanâme (60. cilt/1a-53b) çeviri yazı-dizin. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye.

ARCHAIC WORDS IN THE 60TH VOLUME OF HAMZANAME

ABSTRACT

The term archaism or antiquity has been explained by many researchers. The general view about this term is that archaism covers linguistic elements that have fallen out of use after being actively used in the historical periods of any language. Due to their vitality function, languages can interact socio-culturally and linguistically with other languages in the historical course. As a natural result of these interactions, interlingual exchanges occur at the level of sound, form, word and even syntax. The interactions of the Turkish language in this sense are mostly based on religious terminology. Thus; In the Orkhon Turkish Period, which is the first period of the Turkish language that can be witnessed through written documents, a purer language was used compared to subsequent linguistic periods. Manichaeism and Buddhism in the Uyghur Turkish Period; During the Karakhanid Turkish Period, with the adoption of Islam, words belonging to these religions entered the Turkish language. Many interactions like this have affected the very existence of the language and caused the words in use to fall out of use. The works written in the historical periods of the Turkish language are the most important sources for the identification of these words. The language used in these works both reflects the characteristics of the period and makes it easy to identify linguistic ties with the past. In this sense, many researches have been done in the past and are still being done today. One of the most important works of Islamic Period Turkish Literature is the Hamzanames, which are the subject of our study. Hamzanames, Hz. Uncle of the Prophet and one of the first martyrs of Islam. These are hagiographic works in which the legendary heroism of Hamza is told. Hamzanames, which have a wide collection, are an epic product of the Islamic period, but also have fairytale elements with their strong motif structure. Hamzanames contain the vocabulary and grammatical features of Old Anatolian Turkish in terms of various linguistic features. In this study, the archaic words in the 60th volume of the Hamzanames, which belong to the Old Anatolian Turkish Period and have a total of 72 volumes, were examined and as a result, archaic (ancient) elements were detected in 56 words at both sound, form and word levels. Considering that, according to the master's studies conducted on the vocabulary of the work by dividing the work into two, the 4698 words that appear in the work without repetition and are given as the beginning of the article in the index of the works were composed of Arabic, Persian and Turkish words as of the period when the work was written, only 56 of the Turkish words used are archaic. The fact that it has an (old-school) feature indicates that the Turkish used in the work is equivalent to today's. In the study, after the words showing archaic features were identified, the uses of these words in various sources were included.

Keywords: Hamzaname, archaic, word presence, word.